

MARCH, 2020
Volume-9, Issue-33

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

CO-EDITOR

P. R. Sharma

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2020, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	ઘોલેરા સત્યાગ્રહમાં મહિલાઓનો ફાળો -PRASHIL S. THAKAR	1-4
2.	ઉત્તર ગુજરાતના મેવાસી કોળીયારા પરગણાંમાં મકવાણા સમાજમાં ગવાતું લગ્નગીત: એક અભ્યાસ. -મકવાણા ભરતભાઈ કેશભાઈ	5-9
3.	ડૉ.બાબાસાહેબ અને મહાડ યળવળ -સરોજ પી. પોંકિયા	10-13
4.	બનાસકાંઠા વિસ્તારના તુરી(બારોટ) સમાજનું લગ્નગીત-એક આસ્વાદ -તુરી સુરેશકુમાર માંગીલાલ	14-17
5.	પાણિનીયસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનયોસ્તદ્ધિતાન્તરિતં ચાતુરાર્થિકં પ્રકરણમ્ -અમિત: એ ત્રિવેદી	18-21
6.	ઉત્તર ગુજરાતના પાટણવાડિયા પ્રજાપતિ સમાજનું વરસાદી લોકગીત- એક અભ્યાસ -પ્રજાપતિ મેહુલકુમાર સોમાભાઈ	22-25
7.	‘વગડો- એક અરણ્ય કન્યા કથા’ -પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ	26-31

Sr.	Title	Page
8.	कृष्णासोबती की कहानियाँ और मनोविज्ञान - डॉ.भरत.के.बावलिया	32-35
9.	બરોબર ૨૦૦ વર્ષ પહેલા કચ્છ અને ગુજરાતની તાસીર બદલી નાખતો ભયંકર ધરતીકંપ આવ્યો હતો -*મિહિર એમ વોરા **અનિલ એચ ગોર	36-38
10.	Use of Electronic-resources in Gujarat: An Analysis of e-resources in Post Graduate engineering colleges affiliated to GTU. -Mr.NIMESH KANTILAL JOTANGIA	39-51
11.	Portrayal of Kalidasa as an ambassador of environment -Dr. Yogini H. Vyas	52-63

1

ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં મહિલાઓનો ફાળો

PRASHIL S. THAKAR

Ph.d. Student, Bhavnagar university.

Bhavnagar.

પ્રસ્તાવના:-

ભારતની આઝાદીની ચળવળમાં મહિલાઓ નો ફાળો નાનોસૂનો ન હતો. અનેક પ્રકારના સત્યાગ્રહો થયા હતા. તેમાં સહુથી રસપ્રદ પ્રકરણ તો મારા મત પ્રમાણે મીઠા સત્યાગ્રહને હું માનું છું. કારણકે સૌરાષ્ટ્રમાં મહિલાઓ તેના પરિવાર સાથે જોડાતી હતી, અને ગાંધીજી પણ તેઓની ભાગીદારીને મહત્વની બતાવતા હતા. આમ જોઈએ તો મોટાભાગની વિગતો લોકો જાણતા હોય છે. માટે મેં અહીં સમગ્ર લડતની વિગતો આપી નથી. પરંતુ મહિલાઓનાં સાથ અને સહકારની ઘટના જ મોટેરી છે. આજની મહિલાઓ સાથે સરખાવતા તે સમયની મહિલાઓ ઓછા સાધનો વારા સમયમાં પણ પુરુષ સમોવડી કરતા આગળ પડતી હતી.

અસહકારની લડત પછી તરતજ સવિનય કાનુન ભંગ ચળવળમાં મીઠાના કાયદાનો વિરોધ કરવાનું શરૂ થયું. જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુ અને બહેનો માટે તો રસોઈના ઉપયોગની બાબત પણ હતી. સામાન્ય લોકોના જરૂરિયાત ની બાબત હોય અને સ્ત્રીઓ નાં જોડાય તેવું હોઈ ના શકે. આમ સવિનય કાનુનભંગ નાં ભાગરૂપે ની વિગતો મારા આ લેખમાં લીધી છે.

:: ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં મહિલાઓનો ફાળો::

ગાંધીજીએ રાજ્ય મેળવવાના સંકલ્પ સાથે દાંડીફૂચ કરી સમગ્ર દેશમાં ખળભળાટ મચી ગયો, અને કેટલાંક બહાદુરો તેમના હુકમની રાહ જોતાં સત્યાગ્રહ ની તૈયારી કરવા લાગ્યા હતા. જેમાં સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ પણ પાછળ રહ્યા ન હતા. સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય સત્યાગ્રહી તરીકે અમૃતલાલ શેઠે આ વખતે ગાંધીજી ની આજ્ઞા લઈને “સૌરાષ્ટ્ર” મેગેઝીન ના અધિપતિ તરીકે રાજીનામું આપ્યું. ધોલેરા ના મીઠા સત્યાગ્રહમાં જોડાયા અને લોકોને પણ તેમ કરવા માટે અપીલ કરેલી હતી. જાગૃતિના પ્રહરી એવા “સૌરાષ્ટ્ર” સાપ્તાહિકમાં 29 માર્ચ 1930ના રોજ જાહેરાત કરવામાં આવી કે “ધોલેરા સત્યાગ્રહ ની જવાબદારી સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ ના માથા પર છે. આ સમગ્ર કાર્યક્રમ દરમિયાન સ્ત્રીઓની કેટલીક ટુકડીઓ જુસ્સાદાર ગીતો ગાઈ અને લોકોને જાગૃત કરતી હતી.

ધોલેરાનું પ્રખ્યાત (યુદ્ધ કવિ) મોહનલાલ મહેતા નું ગીત રોજ ગાવામાં આવતું હતું.

“રણભેરીઓ આ વાગે ક્યાં ? ધોલેરા - ધોલેરા

મરણ વીરો પડકારે ક્યાં ? ધોલેરા - ધોલેરા

સત્યાગ્રહની સેના ક્યાં ? ધોલેરા - ધોલેરા

મોતની મહેફિલો ક્યાં ? ધોલેરા - ધોલેરા

લડશે કોણ ? લડશે કોણ ? ધોલેરા- ધોલેરા

મરીને અમર થાશે કોણ ? ધોલેરા- ધોલેરા”¹

“કઠ્ઠી એપ્રિલ 1930ના અમૃતલાલ શેઠ ની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહીઓની પ્રથમ ટુકડીએ ધોલેરા ના ખારા તરફ ફર્ય કરી. જેમાં અમૃતલાલ શેઠના પુત્રી લાભુ બહેને પિતા સાથે સાથીદારોને કુમકુમ તિલક કરેલા હતા. તેમજ શિયાણીના ચંચળબેન દવે એ પણ અમૃતલાલ શેઠના હાથમાં રાષ્ટ્રધ્વજ આપ્યો હતો”². મીઠું હાથમાં લઈ અને સૈનિકોની ટુકડી ફર્ય કરતી આગળ ચાલી રહી હતી. જેમાં સ્ત્રીઓ પણ ખભેખભો મિલાવી સૌરાષ્ટ્ર અને સૌરાષ્ટ્રના બહારના પ્રાંતોમાં પણ સવિનય કાનૂનભંગની લડત માં જોડાઈ રહી હતી. અમૃતલાલ શેઠના પુત્રી લાભુબેન મોહનલાલ મહેતા(સોપાન) પણ 1930ના નમક સત્યાગ્રહ માં જોડાયા હતા. આમ અનેક બહેનો ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં સક્રિય રહી હતી.

“1930ના મીઠા સત્યાગ્રહોના પ્રારંભે ગાંધીજી એ લોકોને અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને સત્યાગ્રહના ચાલકબળ એવા રચનાત્મક કાર્યક્રમો માં જોડાવાની હાકલ કરી હતી. તેઓએ કહ્યું હતું કે “તમે મારા પર એટલો પ્રેમ બતાવો છો તે ત્યારે સાચો કહેવાય કે જ્યારે, તમે ખાદીનું કામ કરો, પરદેશીઓને કાઢો, રેટિયો ચલાવો બીજાને તે બધું કરવા માટે પ્રેરણા આપો, દારૂ છોડો અને છોડાવો અને સાથે અંત્યજ સાથેના ભેદભાવો ભુલો.”³

પુરુષવર્ગ ધર્મયુદ્ધમાં જાય છે પછી બહેનોએ હળી-મળીને આશ્રમનો કારોબાર ચલાવવો. મને લાગે છે કે તમારે લડતમાં જોડાવા ના બાકી દિવસો બહુ થોડા રહ્યા છે. એટલાવખતમાં બધા સાથે રહીને લડવાની શક્તિ કેળવજો. કેટલીક બહેનો સવિનય કાનૂનભંગમાં ભાગ લેવા માટે અધીરી બની રહી છે જે મને ગમે છે પરંતુ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ વિના હિન્દુસ્તાન કડી શુદ્ધસ્વરાજ્ય નહીં ભોગવી શકે . ગાંધીજીની આવી હાકલને સંપૂર્ણ ભારત ની સ્ત્રીઓ તરફથી સારો પ્રતિસાદ મળ્યો અને સ્ત્રીઓ સવિનય કાનૂનભંગની લડત માં જોડાઈ, સભા સરઘસો પ્રભાત ફેરીઓ વગેરે વિવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમ માં બહેનોએ સક્રિય ભાગ લીધો.

“1930ની દાંડી યાત્રા દરમિયાન કસ્તુરબાએ સુરત જિલ્લામાં છાવણી નાખીને, દારૂના પીઠા પર પીકેટીંગ કરવા માટે ગામડાની સ્ત્રીઓને પણ જોડી હતી. આ મહિલાઓ માં મુખ્યત્વે ગંગા બહેન, રામી બહેન પટેલ, માલીબહેન મહેતા, ચંચળબેન ,હંસાબેન મહેતા, ગુણવંતબેન, રોહીણી બેન દેસાઈ, હમીદાબહેન તૈયબજી ,જોસનાબેન વગેરે અનેક બહેનો સામેલ હતા”⁴.

“કસ્તુરબાએ સંદેશો આપતા કહેલું કે “ગાંધીજીએ સોંપેલું કામ પાર ઉતારવું એ જ આપણો ધર્મ છે. આમ કસ્તુરબા ગામડે ગામડે ફરીને કાર્યકર્તાઓને અને સ્વયંસેવકોને પ્રોત્સાહન આપતા હતા તેમનામાં ચેતનાનો સંચાર કરતા હતા ગાંધીજી દાંડી યાત્રા હતા ત્યારે કસ્તુરબા સખત પરિશ્રમને કારણે થાકેલા હોય તો પણ તેનામાં અપૂર્વ હતા અને આ આ વિશ્વાસ ના દર્શન થતા હતા આ સમયે તેમનો જુસ્સો રણભૂમિમાં ઉતારેલી વીરાંગના જેવો જોવા મળતો હતો”⁴.

આ લડતમાં વિજયાબેન પંચોલી બારડોલી ગયા હતા. સત્યાગ્રહ અંગે પ્રચાર કરતા તેમને ત્રણ મહિનાની જેલ થયેલી .વિજયાબેન અને તેની સાથેની બહેનો બારડોલી આસપાસના ગામડાઓમાં અંગ્રેજ સરકાર સામે થઈ રહેલા સત્યાગ્રહ ની સમજ આપતા હતા. એ સમયે સરકારની જુલ્મી નીતિથી ડરીને તેમને કોઈ જાતની મદદ મળતી નહીં. કોઈ પાણી પણ ન પાચ કે કોઈ તેમની વાત પણ ન સાંભળે. છતાં પણ તેઓ પ્રચાર કરી રહ્યા હતા જે બાબતની નોંધનીય હતી.

“ગાંધીજીના દતક પુત્રી લક્ષ્મીબેન ની મીઠા સત્યાગ્રહ વખતે સુરત જિલ્લાના લાલપુર મુકામે થી ધરપકડ કરવામાં આવેલી તેમણે સાબરમતી અને યરવડા જેલમાં છ માસનો જેલવાસ ભોગવ્યો હતો.”^૬ પુષ્પાબેન મૂળશંકર વ્યાસે 1932 થી લડત દરમિયાન લડતમાં ભાગ લેતા કરાચીમાં છ માસનો જેલવાસ ભોગવ્યો હતો. તેઓ ભારતમાં આવ્યા ત્યારે કરાચીની મિલકત તેમણે ગુમાવી હતી. અને રાજકોટમાં વસવાટ કર્યો હતો એવી જ રીતે ગંગાબહેન બુદ્ધભટ્ટી જામનગર આવીને સ્થાયી થયા હતા,. પરંતુ આઝાદીની લડત દરમિયાન તેઓ જામનગરના મૂળ રહેવાસી હતા. આઝાદી પછી કરાચીમાં વસતા લોકો ની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી હતી.ગોદાવરી બહેન કાલિદાસે 1932 મીઠાની લડતમાં મુંબઈમાં ભાગ લીધો હતો. ત્યાં સરઘસ વખતે તેની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી”^૭. શ્રીમતી દયા કુવર બહેન નારણદાસ દવે પણ જામનગરના નિવાસી હતા. જેઓ ૧૯૩૦ ની સાલ માં તેમના પતિ સાથે કલકત્તાના રહેતા હતા. વિદેશી માલનો બહિષ્કાર, પ્રચાર જેવી પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. દરમિયાન એક વખત જેલમાં તેઓને મોકલવામાં આવેલા હતા. પાંચ વખત તેમની ધરપકડ થયેલી હતી અને ચાર માસની સજા પિકેટિંગ ના ગુના માટે તેમને થઈ હતી. તેમના પતિને પારલે કંપનીની નોકરી ગુમાવી પડી હતી.

દયાબેન કલકત્તા થી પોરબંદર આવ્યા ત્યારે તેમનું પોરબંદર માં જાહેર સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું .લોકો ફૂલો અને ગજરા સાથે સ્વાગત માટે ભેગા થયેલા, કારણ કે તેને માત્ર પંદર વર્ષની વયે રાષ્ટ્રીય લડતમાં ભાગ માં જોડાવા ને લીધે જેલવાસ થયેલો. જેથી દેશ માટે એક સારું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડેલું. આવી જ સજાઓ અને શીક્ષાઓ દ્વારા મળેલી આપની આજની આઝાદી આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ તે ભૂલવું ન જોઈએ.

1930ની લડતમાં દસરાબેન શુક્લ એ રાજકોટમાં કાર્ય કરેલું હતું. અમદાવાદથી લડતને લગતું જે કંઈ સાહિત્ય આવે, તે ઘરે ઘરે પહોંચાડવાનું કાર્ય કરતાં . “બળવો” નામની પત્રિકા પણ આવતી હતી, તે પત્રિકાઓ જેઠાલાલ ભાઈ જોશી તેમને મોકલતા ,અને દસરાબેન રાત્રિના સમયે તે વેચવા જતાં. આ રીતે લોકો સુધી માહિતી પહોંચાડવાનું કામ કરતા. સત્યાગ્રહની લડતમાં સભા ભરવી , સરઘસ કાઢવા , દારૂના અને વિદેશી કાપડના પિકેટીંગ ના કાર્યક્રમમાં જોડાવું વગેરે જેવા કામો બહેનો કરી રહી હતી”.^૮ પાલીતાણાનાં કસ્તુરબેન કવિ રાષ્ટ્રીય લડત સાથે હંમેશા જોડાયેલા રહ્યા હતા.

1930ની લડતમાં વિલાયતી કાપડની દુકાન ઉપર પિકેટિંગ ને લીધે સાબરમતી જેલમાં છ માસનો જેલવાસ ભોગવ્યો. અને ઈ.સ. ૧૯૩૨મા ગાંધીજીના કાર્યક્રમ અંગેની પત્રિકાઓ સાથે વિરમગામ થી પકડાઈ ગયેલા હતા તેની પણ તેને ત્રણ માસની સજા થયેલીહતી.”^૯ ભાવનગરના સોનાબાઈ કાનજીભાઈ બારૈયા તેમના પતિ સાથે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં જોયા જોડાયા હતા .વિદેશી કાપડ ના વિસ્તારમાં આંદોલનની સાથે ખાદીનો પ્રચાર અને શેરીએ-શેરીએ ફરીને બનાવવા માટે અગત્યનો ફાળો આપેલો હતો”.^{૧૦}

અમરેલીના શ્રીમતી પ્રેમ કુંવરબેન સુંદરજી શાહ પણ તેમના પુત્રી ઈચ્છાબેન સાથે લડતમાં જોડાયા અને જેલવાસ પણ ભોગવેલો હતો. હીરાબેન શેઠ પણ આવી જ એક સક્રિય મહિલા હતી. અમુક કુટુંબો પતિ અને પત્ની તેના બાળકો સાથે આ સમગ્ર યજ્ઞમાં જોડાયા હતા, તે બાબત નોંધવા લાયક છે. રાણપુરમાં પણ બહેનોના એક સરઘસે ગેરકાયદેસર સબરસ ગામની બહેનોમાં વેચ્યું હતું. આ સરઘસમાં સૌરાષ્ટ્રની બહેનોએ મુખ્ય ભાગ લીધેલો હતો. આમ બહેનોની જાગૃતિ એ ગાંધીજીના

સૌરાષ્ટ્રના કાર્યને પાર પાડવામાં અનેરો સહકાર આપેલો હતો.ગાંધીજીએ દેશભરમાં મીઠા સત્યાગ્રહનું એલાન આપ્યું ત્યારે દેવી બહેન ધોલેરા સત્યાગ્ર માં સામેલ થવા આવી પહોચ્યા .

અનેક નેતાઓની ધરપકડ થતાં જ બહેનો લડતનું સુકાન સંભાળી લેતી હતી. ધોલેરા સત્યાગ્રહ ના ૧૩મા સેનાપતિ તરીકે દેવી બહેન અગ્રેસર હતા.”^{૧૧} સાબરમતી જેલમાં કસ્તુરબા ખુશીબેન નવરોજી ,લીલાવતી આસર ,ગંગાબેનવૈદ અને ગંગાબેન ઝવેરી પણ સાથે હતા.

અમરેલીના સુમિત્રાબેન હરિપ્રસાદ ભટ્ટ પણ ધોલેરા સત્યાગ્રહમાં જોડાયા હતા ગ્રહની અને મીઠાની લડતો કોઈપણ વિસ્તારમાં હોય બહેનો તેમાં સતત સાથે ને સાથે જોડાયેલા હતા.”^{૧૨}

આમ, મીઠું લેવું વેચવું પકાવવું એ તો પ્રતીકાત્મક લડત હતી. લડત દ્વારા હકીકતમાં બ્રિટિશ સત્તાને હિન્દના એક નાગરિક તરફથી પડકાર ફેંકવામાં આવ્યો હતો. આથી લોકોલડત વ્યાપક અને અસરકારક -રહી. ધોલેરા આ મીઠા સત્યાગ્રહોમાં સૌરાષ્ટ્રના ભાઈઓ અને બહેનોએ સાથે મળી વીરતા બતાવી. સંયમ જાળવી વ્યવસ્થિત લડત ચલાવી સૌરાષ્ટ્રની શાન વધારી હતી. ગાંધીજીના અહિંસાના સિદ્ધાંતમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવતા લોકોએ તેને ચલાવી હતી અને તેના દ્વારા અહિંસાના સિદ્ધાંતમાં રહેલી ઠંડી તાકાતનો દુનિયાના લોકોને પરિચય કરાવ્યો હતો.

:: સંદર્ભ સૂચિ::

1. શાહ કાન્તિલાલ; “સૌરાષ્ટ્ર માં ગાંધીજી” પૃ-૧૨૨
- 2.સંઘવી ધીરુભાઈ, ધોલેરા સત્યાગ્રહ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ શ્રેણી, માહિતી ખાતું, ગાંધીનગર-૧૯૮૪ પૃ-૩
- 3.ગાંધીજી નો અક્ષરદેહ નં-૪૩ પૃ-૧૨૯
- 4.દેસાઈ મગનલાલ પી. “રાજારામ મોહન રાય થી મહાત્મા ગાંધીજી” ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ. પૃ-૧૫૮
- 5.ગુજરાતની અસ્મિતા જ્યોતિધરો માહિતી ખાતું. ગુજરાત સરકાર ગાંધીનગર- ૧૯૯૨ પૃ -૧૧૭
- 6.શાહ જયાબેન (સંપાદક) “સૌરાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્ય સેનિકો અને લડતો”, સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ ૧૯૮૮ , રાજકોટ પૃ-૩૨૩
7. ગુજરાત ના સ્વાતંત્ર્ય સેનિક પ્રથમ અધિવેશન સ્મૃતિ ગ્રંથ ૧૯૭૭, વડોદરા, પૃ-૯૮
- 8.દસા બહેન સુકલની મુલાકાત માહિતી પત્રક પરથી તા.૨૮/૫/૧૯૯૧ રાષ્ટ્રીય શાળા રાજકોટ
- 9.કસ્તુરી બહેન જોરસિંહકવિના મૂળ માહિતી પત્રક પરથી રાજકોટ.
- 10.શાહ જયાબેન પુર્વાક્ત ગ્રંથ પૃ-૩૭૭
- 11.દેવી બહેન પટણી, ની મૂળ મુલાકાતનું માહિતી પત્રક રાષ્ટ્રીયશાળા, રાજકોટ.
- 12.સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના લડવેયા” ગુજરાત રાજ્ય પરિચય, ગ્રંથ-૧ માહિતી ખાતું અમદાવાદ,

ઉત્તર ગુજરાતના મેવાસી કોળીયારા પરગણાંમાં મકવાણા સમાજમાં ગવાતું

2

લઝ્ગીત: એક અભ્યાસ.

મકવાણા ભરતભાઈ કેશભાઈ

અનુસ્નાતક, ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી અને શ્રીમતી પી.કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

લોકસાહિત્ય એટલે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલ લોકસ્મૃતિએ વાગોળાતું, રમતું,લોકકંઠે જીવંત રહેલું સાહિત્ય.લોકસાહિત્ય એ લોકોનું સાહિત્ય છે.એટલે કે લોક જ એના કર્તા છે.ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કહ્યું છે કે ' લોકસાહિત્ય એ જનવાણીનો નિચોડ છે'. લોકસાહિત્ય મૌખિક પરંપરા દ્વારા લોકોમાં ઉતરી આવેલું, કઠોપકંઠ અને કર્ણોપકર્ણ દ્વારા પ્રચાર-પ્રસાર પામેલું જીવંત લોકબોલીમાં રચાયેલું, લોકો દ્વારા અને લોકો માટે સર્જાયેલું સાહિત્ય છે

સ્ત્રીઓને લઝ્ગીત ગાવાનો ખુબ જ શોખ હોય છે. સ્ત્રીઓ ખુબજ સુંદર લય સાથે લઝ્ગીત ગાય છે અને લઝ્ગમાં અલગ અલગ વિધિ સમયે અલગ-અલગ ગીત ગવાતા હોય છે જેમકે પીઠીનું ગીત,સ્નાનનું ગીત, વરરાજા તૈયાર થતા હોય એ વખતે ગવાતું ગીત વગેરે..

આ લઝ્ગીત ઉત્તર ગુજરાતના મેવાસી કોળીયારા પરગણાંમાં મકવાણા સમાજમાં જ્યારે ગણેશ સ્થાપના થાય ત્યારે ગવાતું લઝ્ગીત છે. આધુનિક યુગમાં જ્યારે ડીજે અને પાર્ટીપ્લોટનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે ત્યારે આવા જુના લઝ્ગ ગીતો લુપ્ત થતા જોવા મળે છે. મારો ઉદ્દેશ એ છે કે આવા લઝ્ગીતો લુપ્ત ન થાય અને સમાજમાં અને લોકોમાં જળવાઈ રહે એવો છે. આ લઝ્ગીત મને કોતરવાડા ગામમાંથી મળેલ છે. આ લઝ્ગીતને મે મારી રીતે મૂલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગણેહજી કે મું ભોયે ના બેહું....

જોશે હોનાનાં બાજોઠ,જોશે હોનાનાં બાજોઠ

ગણેહજી કે મું ભોયે ના બેહું....

ગણેહજી કે મું ઉઘાડો નાં બેહું....

જોશે રેશમીયાં રૂમાલ, જોશે રેશમીયાં રૂમાલ.

ગણેહજી કે મું ઉઘાડો નાં બેહું....

ગણેહજી કે મું અંધારે નાં બેહું....

જોશે વીજળીયા દીવા, જોશે વીજળીયા દીવા

ગણેહજી કે મું અંધારે નાં બેહું....

ગણેહજી કે મું ભૂખ્યો નાં બેહું....

જોશે ચૂરમીયા લાડ, જોશે ચૂરમીયા લાડ.

ગણેહજી કે મું ભૂખ્યો નાં બેહું....

ગણેહજી કે મું તરસ્યો નાં બેહું....

જોશે ગંગાજળ લોટા, જોશે ગંગાજળ પાણી

ગણેહજી કે મું તરસ્યો નાં બેહું....

ઉપરોક્ત દર્શાવેલ લગનગીત એ ગણેશ સ્થાપના વખતે ગવાતું લગનગીત છે. ભગવાન શ્રી ગણેશની જ્યારે સ્થાપના કરવામાં ત્યારે આ લગનગીત ગવાય છે. આમાં ભગવાન શ્રી ગણેશ જે જે માંગણીઓ છે એને સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે જેમ કે, સોનાના બાજઠ, રેશમના રૂમાલ, વિજળીયા દીવા, ચૂરમાના લાડ અને ગંગાજળ પાણી વગેરે... અને લગ્ન સુખશાંતિથી પૂરા થાય એ માટે ગામડાની બહેનો માટીના ગણપતિ બનાવીને, એમને સુંદર મજાના બાજઠ ઉપર બેસાડી દીવા-અગરબત્તી કરી લગ્ન પૂરા થાય એટલા દિવસ સુધી એમની પૂજા આરાધના કરે છે. હવે આપણે આ લગ્નગીતને વિસ્તૃત રીતે સમજીએ:

ગણેહજી કે મું ભોયે ના બેહું....

જોશે હોનાનાં બાજોઠ, જોશે હોનાનાં બાજોઠ

ગણેહજી કે મું ભોયે ના બેહું....

આમાં ભગવાન ગણેશ કહે છે કે નીચે જમીન પર બેસીશ નહીં. મારે બેસવા માટે સોનાથી મઢેલા બાજઠ જોઈશે. જો સોનાના બાજઠ નહિ હોય તો હું જમીન પર બેસી નહીં. માટે ગણેશજીની સ્થાપના બાજઠ ઉપર કરવામાં આવે છે. અને પ્રેમથી પૂજા આરાધના કરવામાં આવે છે.

ગણેશજી કે મું ઉઘાડો નાં બેહું....

જોશે રેશમીયાં રૂમાલ,જોશે રેશમીયાં રૂમાલ.

ગણેશજી કે મું ઉઘાડો નાં બેહું....

ભગવાન શ્રી ગણેશ કહે છે કે હું સાવ નાગુ પુગુ નહીં બેસું. મારે બેસવા માટે સુંદર મજાના, કીમતી અને મુલાયમ રેશમના રૂમાલ જ જોઈશે. રેશમના રૂમાલની ગાદી હશે તો જ હું બેસીશ એવું ભગવાન શ્રી ગણેશ કહે છે. માટે સૌ બહેનો ભગવાન શ્રી ગણેશની સ્થાપના રેશમના રૂમાલ ઉપર કરે છે.

ગણેશજી કે મું અંધારે નાં બેહું....

જોશે વીજળીયા દીવા,જોશે વીજળીયા દીવા

ગણેશજી કે મું અંધારે નાં બેહું....

જ્યારે ભગવાન શ્રી ગણેશને લગ્ન પ્રસંગે બેસાડવાના હોય ત્યારે ભગવાન ગણેશ એક વઘારાની શરત મૂકે છે કે હું ઘરના ખૂણામાં કે અંધારામાં બેસીશ નહીં. મારા માટે બેસવા માટે સુંદર મજાની લાઈટ હોવી જોઈએ. તો જ હું બેસીશ.

ગણેશજી કે મું ભૂખ્યો નાં બેહું....

જોશે ચૂરમીયા લાડુ, જોશે ચૂરમીયા લાડુ.

ગણેશજી કે મું ભૂખ્યો નાં બેહું....

કહેવાય છે કે ભગવાન શ્રી ગણેશને મોદટ એટલે કે લાડુ બહુ જ પ્રિય હોય છે. અને આપણે ભગવાન શ્રી ગણેશને રિઝવવા માટે પણ ચૂરમીયા લાડુ બનાવતા હોઈએ છીએ. આ લગ્નગીતમાં પણ ભગવાન શ્રી ગણેશ ચૂરમીયા લાડુની માંગણી કરે છે. એ કહે છે કે હું કોઈ કાળે ભૂખ્યો

નહીં બેસું. મારે જમવા માટે ધી ના ચૂરમીયા લાડુ જ જોઈશે. આથી આ પંક્તિમાં ભગવાન શ્રી ગણેશની પ્રિય વસ્તુની વાત સુંદર રીતે રજૂ થઈ છે.

ગણેશજી કે મું તરસ્યો નાં બેહું....

જોશે ગંગાજળ લોટા,જોશે ગંગાજળ પાણી

ગણેશજી કે મું તરસ્યો નાં બેહું....

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગંગા નદીને પવિત્ર નદી ગણવામાં આવે છે. અને એનું પાણી શુદ્ધ અને સાત્વિક ગણવામાં આવે છે. એટલા માટે ભગવાન શ્રી ગણેશ કહે છે કે હું તરસ્યો બેસીશ નહીં. મારે પીવા માટે ગંગાનું પાણી જોઈશે આમ, આ લગ્નગીતમાં ગંગા નદી અને એના શુદ્ધ પાણીનો સારો એવો વિનિયોગ થયો છે.

આમ આ સમગ્ર ગીત લગ્નપ્રસંગે ગણેશ સ્થાપના વખતે ગાવામાં આવે છે. ગામડામાં જ્યાં લગ્નપ્રસંગ હોય તે સમાજમાં આઠ-દસ સ્ત્રીઓ સાથે મળીને, દેશી ઢોલ સાથે સુંદર લય સાથે ગીત ગાય છે. અને સમગ્ર વાતાવરણ ને લગ્નમય વાતાવરણ બનાવી દે છે.

શબ્દાર્થ:

ગણેશજી - ભગવાન શ્રી ગણેશ

મું- હું

ભોંચે- નીચે, જમીન પર

બેહું- બેસવું

જોશે- જોઈશે

બાજોઠ- બાજઠ,ચાર પાયાવાળું એક જાતનું આસન

રેશમીયા- રેશમનું

લોટો- જળપાત્ર.

માહીતીદાતા:

નામ:

ઉંમર:

ગામ:

મકવાણા નાજુબેન વજાભાઈ	70 વર્ષ	કોતરવાડા
મકવાણા જબીબેન સગથાભાઈ	66 વર્ષ	કોતરવાડા
મકવાણા ધરમાબેન કેશાભાઈ.	50 વર્ષ	કોતરવાડા

ડૉ.બાબાસાહેબ અને મહાડ ચળવળ

સરોજ પી. પોંકિયા

પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ.

હિંદુ સમાજમાં પરિવર્તન લાવી પોતાના સમાજનું હિત, ઉત્કર્ષ અને ઉન્નતી કરવી એ જ એમનું પ્રથમ ધ્યેય હતું. એટલા માટે જ તેમણે મહાડના માર્ચ ૧૯૨૭ માં પોતાના સમાજના માનવીય અધિકારો સ્થાપિત કરવા માટે પહેલ કરી હતી. તે સમયે તેમના સમાજના બીજા બે દુશ્મનો હતા એક તરફ સનાતની હિંદુ સમાજ અને બીજું તરફ વિદેશી સરકાર એટલે પહેલા તે હિંદુ સમાજની સામે બળવો પોકાર્યો .

મહાડની પસંદગી માટે ડૉ.આંબેડકરની એક આગવી ભૂમિકા હતી. મહારાષ્ટ્રની દલીતોત્થાનની પ્રવૃત્તિના પ્રથમાંગ્રણી પાયાના પથ્થર મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલેના સાથી ગોપાળની જન્મ-કર્મભૂમિ મહાડ હોવાથી અહીં દલિતોમાં સવિશેષ જાગૃતિ પણ હતી. મહાડ મુંબઈથી આશરે ૧૭૦ કી.મી.ના અંતરે આવેલું છે. તેની નજીક રાયગઢનો ઐતિહાસિક કિલ્લો આવેલો છે.૧.

તા -૦૫ જાન્યુઆરીના મહાડ મ્યુનીસીપાલીટી નો પ્રસ્તાવથી મહાડનું ચવદાર તળાવ સાર્વજનિક છે. પારસી , મુસલમાન, ખ્રિસ્તી વગેરે વિદ્યાર્થી લોકો પણ આં તળાવે પાણી ભરે છે મહાડના સવર્ણો પશુ-પક્ષીઓ પાણી પીએ, મળમૂત્ર કરે તે સામે વાંધો ઉઠાવતા નથી, પરંતુ માનવ જેવા માનવો સ્વધર્મી પદદલિતોને પાણી પીવા દેતા નથી. અછૂતો ખોખારો પણ ખાઈ શકે નહિ તેવી સ્થિતિ હતી. હિંદુશાસ્ત્રોએ જેને અસ્પૃશ્ય સમાન ગણેલી છે. તે જાતિના લોકો પોતાના તળાવે પાણી પીએ અને સમાન હોવાને સિદ્ધ કરે તે તેમને મંજૂર નથી. એટલા માટે જ આંબેડકરે દલિત સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ માટે મહાડનું મેદાન પસંદ કર્યું.

ડૉ. આંબેડકરે બહિષ્કૃત હિતકરણી સભાની પ્રથમ પરિષદ ૧૯ મી માર્ચ ૧૯૨૭ ના રોજ “શ્રી વિરેશ્વર થીયેટરમાં” માં મળી સમગ્ર કોકણપટ્ટીમાંથી હજારો લોકો હાજર રહ્યા હતા. સંભાજી તુકારામ ગાયકવાડના સ્વાગત પ્રવચન થયું .૨.

ચવદાર તળાવનું પાણી પીવાનો અધિકાર સ્થાપવા માટે એક વિશાળ સરઘસ નીકળ્યું . સદીઓ સુધી સામાજિક અને માનસિક દાસતામાં જકડાયેલા સમાજના વિદ્રોહનું ભારતીય ઇતિહાસમાં અભૂતપૂર્વ અને અપૂર્વ જ હતું. ડૉ.આંબેડકર ચૌવદાર તળાવનું પાણી અંજલિમાં ભરી આચમન કર્યું. ઈ મહાન

સરઘસના દલિતોએ પણ તળવના પાણીનું આચમન કર્યું અને એક નવા યુગનો , નવા ભારતનો પ્રારંભ થયો.

દલિત સમાજે ચળદાર તળાવનું પાણી અભડાવ્યું એ વાત સાંભળીને ચારે બાજુ હાહાકાર મચી ગયો. સનાતનીઓના ઉકળાટનો પાર નહોતો ધર્મધાઓ અનેક ગુંડાઓની ફોજ ઊભી કરીને એના દ્વારા પરિષદના મંડપ પર હુમલો કર્યો. વીસ માણસોને જાહેર દવાખાને લઈ જવાયા . જ બજારે ખરીદી કરવા ગયા હતા. તેને પણ માર પડ્યો. ત્યારબાદ ધર્મધોએ ચવદાર તળાવમાંથી ૧૦૧ ઘડા પાણી તેમાંથી બહાર કાઢી નાખ્યું અને ‘પંચગવ્ય’ દ્વારા વૈદિક મંત્રોચાર સાથે તા ૨૧/૦૩/૧૯૨૭ ના રોજ દિવસે તળાવની શુદ્ધિ કરી હતી..૩.

ડૉ. આંબેડકર ધર્મભીરુ હિંદુઓને ઠપકાર્યા કે “ આં ધર્મનું રક્ષણ ન કહેવાય બલકે ધર્મદ્રોહ છે હવે અમે એવું માનીએ છીએ કે આં હિંદુ ધર્મ પર લાગેલું કલંક છે અમે તળાવ પરના હક્ક માટે સત્યાગ્રહ કરીશું “ અને સત્યાગ્રહ કરવા માટે તા ૨૫ મી ડીસેમ્બર ૧૯૨૭મ બીજી પરીષદ મહાડમાં ભરવામાં આવી .અધવચ્ચે અસ્પૃશ્ય નેતાઓ સામે મહાડના સવર્ણ હિંદુઓએ ફરિયાદ પણ દાખલ કરી હતી જેને કારણે સરકારે અસ્પૃશ્યોને તળાવ પર જતા રોક્યા હતા..૪. તા ૨૫ ડીસેમ્બર ૧૯૨૭ ના રોજ ડૉ. બાબાસાહેબે એક મહાન ઠરાવ દ્વારા શૂદ્ર જાતિને શરમાવાનો સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય ગુલામી કાયમ રાખનારો ‘મનુસ્મૃતિ ગ્રંથ’ જાહેરમાં સળગાવ્યો ‘મનુસ્મૃતી દહન ભૂમિ” ‘અસ્પૃશ્યતાનો ખાતમો કરો.” જેવા સૂત્રોવાળી ધજાઓ ફરકતી હતી.રૂઢીવાદી હિંદુઓના આં ઘટનાથી ભભૂકી ઉઠ્યા. આધુનિક ભારતના ઇતિહાસમાં ધાર્મિક ગ્રંથ ઉપર થયેલો જીવલેણ હુમલો હતો. કેટલાક ડૉ. આંબેડકરને ‘ભારતના માર્ટીન લ્યુથર’ કહ્યા . અને મહાડને વીટેનબર્ગ કહ્યું. પરંતુ જગતના ઇતિહાસમાં પોપના પાપવિમોચન પર્વની હોળી કરનાર માર્ટીન લ્યુથર કરતા સનાતનવાદી ઓ ઉપરનો આં મૂર્તિભંજક હુમલો ભારે હતો .

તા ૨૬ ડીસેમ્બર, ૧૯૨૦ ના રોજ સત્યાગ્રહ કરવાના ચાર આગેવાનોએ પ્રવચનો કર્યો જેમાં બાપુ સાહેબ પાંડુરંગ રાજભોજ પદ્મનાભ હાટે સત્યાગ્રહ કરવાના પક્ષે હતા. આં સત્યાગ્રહમાં બ્રાહ્મણોત્તર નેતાઓ જેન્ધે અને જવળકરે. ડૉ.બાબાસાહેબે કહ્યું હતું કે આપણા સત્યાગ્રહમાં દરેકને મંજૂરી છે, ભલેને તે વ્યક્તિ ગમે તે જાતિની કેમ ન હોય . આં તકરાર સાચી ઓળખ આપવાની છે, કોઈ એક વ્યક્તિ કે કોઈ એક જાતિની નથી..૫.

મહાડ સત્યાગ્રહમાં મર્દોના ખંભે - ખભા મિલાવી મેદાનમાં આવેલી દલિત મહિલાઓની રાત્રીસભામાં દલિતોના તારણહાર પોતાની હળવી, સરળ,હૃદયમાં ઊંડે ઉતરી જાય તેવી વાણીમાં બોલ્યા કે ----- “તમે તમારી જાતને અસ્પૃશ્ય માનશો નહિ અને સવર્ણ સ્ત્રીઓ જે પદ્ધતિએ સાડી પહેરે તેમ

તમારે પણ પહેરવી જોઈએ. કપડા ભલે ફાટેલ હોય પરતું સ્વચ્છ રાખો. તમારી ફૂંખે જન્મ લેવો એ પાપ અને સવર્ણ જનેતાની ફૂંખે જામ લેવો તે પુણ્ય કેમ માનવામાં આવે છે . તમે પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે આવા કલંકિત સ્થિતિને દૂર કરીને જ જંપીશું . મરેલા જાનવરોનું માંસ ખાવાનું ન પીરસશો ઈકરીઓને શિક્ષણ આપો. જ્ઞાન અને વિદ્યા નારીઓ માટે પણ જરૂરી છે. સોનાના ઘરેણાં પહેરો અને સન્માનથી જીવન જીવો.”

ડૉ. બાબાસાહેબના પ્રવચનો એવો તે પ્રભાવ પડ્યો કે બીજા દિવસે પોતાના વતન જતી વેળાએ પોતાની વેશભૂષા તેમના આદેશ મુજબ બદલી નાખી એ દ્રશ્ય જોતા બાબાસાહેબનું દિલ ગદગદિત થઇ ઉઠ્યું.

મહાડ ચળદાર તળાવ સત્યાગ્રહ સાથે ઈવાની હિંદુ મુન્સફ જી.વી - વૈધે તા ૧૪/૧૨/૧૯૨૭ ના દિવસે મનાઈ હુકમ આપ્યો ત્યારથી મહાડ સત્યાગ્રહની એક કાનૂની લડતનો આગવો ઇતિહાસ બન્યો હતો. પ્રથમ યુકાદો (જૂન, ૧૯૩૧ એ મુસ્લિમ ન્યાયધીશ મી શરાફે અસ્પૃશ્યતાની તરફેણમાં આપ્યો તેનાથી વૈધે થાણા જીલ્લા કોર્ટમાં અપીલ દાખલ કરી. જેમાં ૩૦ જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ ના દિવસે યુકાદો આપી સવર્ણોની અપીલ ફગાવી દીધી. અંતે સવર્ણ હિન્દુઓએ હાઇકોર્ટમાં આશરો લીધો. હાઇકોર્ટમાં અંગ્રેજ મી. બૂચફીલ્ડ અને પારસી મી. વાડિયાની બેન્ચે માર્ચ ૧૯૩૭ માં અછૂતોની તરફેણનો યુકાદો આપ્યો. એ જ દિવસે ડૉ. બાબાસાહેબ સ્વતંત્ર મજૂર પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે વિધાસભામાં ચુંટાયા. તે દિવસે મહાડ તળાવનો વર્ષો જુનો યુકાદા આવતા કાનૂની સંઘર્ષમાં વિજય થયો. ડૉ. બાબાસાહેબ એકપણ મુસ્લિમોને આમાં ક્યાય મૂક્યા નહોતા તે એક નોંધપાત્ર હકીકત છે. અને પછીથી સ્થપાયેલ સ્વતંત્ર પક્ષમાં એકપણ પદાધિકારી કે ઉમેદવાર મુસલમાન ન હતા.

આમ, મહાડ સત્યાગ્રહે દલિતોમાં ચૈતન્યનો પ્રવાહ પ્રસારીત કર્યો હતો. વળી , મનુસ્મૃતિની હોળીથી સમગ્ર રૂઢીવાદી હિન્દુસમાજ ખળભળી ઉઠ્યો હતો. બાબાસાહેબની નિર્ભીકવાણી છેવડાના ગામડાનાં દલિતો સુધી પહોંચી હતી. ડૉ. આંબેડકરના જય ઘોષથી સમગ્ર વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું હતું.

સંદર્ભ સૂચિ :-

- (૧) ખુમાણ મૂળજીભાઈ વી. “વિશ્વભૂષણ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર”(માનસ અને તત્ત્વવિચાર) પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૩, અમદાવાદ, પૃ ૨૮.
- (૨) જ્યોતીકર પ્રા.(ડૉ.) પી.જી. “ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવનચરિત્ર” પ્રથમ આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૫, અમદાવાદ, પૃ-૧૨૬-૧૨૭.

- (૩) એજન , પૃ -૧૩૫
- (૪) ગોહેલ નટવર 'મહામાનવ ડૉ.આંબેડકર', પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯, પૃ ૧૦૨
- (૫) ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ - ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જીવનચરિત્ર પૃ-૧૪૫- ૧૪૬
- (૬) સિંઘવ ગણેશ 'બાદલ' બંધ દિશાનો ઊઘાડ ' બીજી આવૃત્તિ ૨૦૦૩, અમદાવાદ ,પૃ-૫૦ .
- (૭) ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેકર જીવન જીવન ચરિત્ર , પૃ -૧૫૦
- (૮) એજન પૃ.-૧૫૧.

બનાસકાંઠા વિસ્તારના તુરી (બારોટ) સમાજનું લગ્નગીત -એક આસ્વાદ.

4

તુરી સુરેશકુમાર માંગીલાલ

અનુસ્નાતક, ગુજરાતી વિભાગ

શ્રી અને શ્રીમતી પી. કે. કોટાવાલા આર્ટ્સ કોલેજ, પાટણ

લોકગીત નદીના વહેતા ખળખળ ઝરણા જેવું છે. ગુજરાતની ભાતીગળ સંસ્કૃતિમાં લોકગીત આગવી ઓળખ ધરાવે છે. લોકોથી, લોકો વડે અને લોકો માટે રચાયેલું લોકગીત ગુજરાતની કહે કે ગામલોકની સાચી તાસીર છે. આ સંદર્ભે ઝવેરચંદ મેઘાણી નોંધે છે કે-"જેની રચનાઓને કદી કાગળ અને લેખણ પકડા નહીં હોય, એ રચનારા કોણ તેની ભાળ નહીં લઈ શક્યું હોય તેનું નામ લોકગીત". લોકગીતનો જ એક પેટા પ્રકાર એટલે લગ્નગીત અને લગ્નગીત શબ્દ કાને પડતા જ લગ્નને નિર્વિઘ્ન પૂર્ણ પાડતા ગણપતિ ગુજરાત-રાજસ્થાનનો કોઈ એવો સમાજ ભાગ્યે જ હશે જેમાં ગણપતિના ગીતો ન ગવાતા હોય.

અહીં પ્રસ્તુત લગ્નગીત જે ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠા જિલ્લાના પાલનપુર, ડીસા, ધાનેરા અને થરાદના આજુબાજુના વિસ્તારોમાં તુરી (બારોટ) જે મૂળ રાજસ્થાની જ્ઞાતિ છે, જે ઘણા વર્ષો પહેલા મારવાડ થી આવીને ગુજરાતમાં વસેલી આ જ્ઞાતિના લગ્નગીતોમાં રાજસ્થાની મારવાડી ભાષા-બોલી જોવા મળે છે તો હવે તેમના ગણેશ સ્થાપના વખતે ગવાતું લગ્નગીત નો આસ્વાદ સમજાવવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

‘હાલો ગણેશ ઓપે જોસિડારી હાટે,

સોખા સોખા લગનીયા લખાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

‘હાલો ગણેશ ઓપે પટવિડારી હાટે,

સોખા સોખા પડલિયા મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

‘હાલો ગણેશ ઓપે સિરમિયારી હાટે,

સોખા સોખા સુડલિયા મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

‘હાલો ગણેશ ઓપે સોનીડારી હાટે,

સોખા સોખા વાલેરા મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

‘હાલો ગણેશ ઓપે મોસીડારી હાટે,

સોખી સોખી મોજડીઓ મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

ઉપરોક્ત દર્શાવે લગ્નગીત ગણેશ સ્થાપના વખતે નું છે જેમાં ગણેશને વિનંતી કરવામાં આવી છે કે તમે અમારી સાથે ખરીદી કરવા આવો એવો ભાવ પ્રગટ કરતું લગ્નગીતને વિસ્તૃત સમજીએ.

‘હાલો ગણેશ ઓપે જોસિડારી હાટે,

સોખા સોખા લગનીયા લખાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિમાં ગણેશજી ને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે તમે ગોકુળ ના રહેવાસી છો વળી હોશિયાર છો તો તમે અમારી સાથે જોષીની દુકાને આવો અને શુભ મુહૂર્ત લખાવો.

‘હાલો ગણેશ ઓપે પટવિડારી હાટે,

સોખા સોખા પડલિયા મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી’.

અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિમાં ગણેશજી ને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે તમે ગોકુળ ના રહેવાસી છો વળી હોશિયાર છો તો તમે અમારી સાથે પટવી ની દુકાને આવો અને ખુબજ સુંદર પડલું મોલવી આપો.

‘હાલો ગણેશ ઓપે સિરમિયારી હાટે,

સોખા સોખા સુડલિયા મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી'.

અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિમાં ગણેશજી ને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે તમે ગોકુળ ના રહેવાસી છો વળી હોશિયાર છો તો તમે અમારી સાથે સિરમીની દુકાને આવો અને અતિસુંદર ચૂડલા મોલવી આપો.

‘હાલો ગણેશ ઓપે સોનીડારી હાટે,

સોખા સોખા વાલેરા મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી'.

અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિમાં ગણેશજી ને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે તમે ગોકુળ ના રહેવાસી છો વળી હોશિયાર છો તો તમે અમારી સાથે સોની ની દુકાને આવો અને અમને સુંદર વાડલો મોલવી આપો.

‘હાલો ગણેશ ઓપે મોસીડારી હાટે,

સોખી સોખી મોજડીઓ મોલાવો,

ગણેશ થેતો ગોકળરા વાશી'.

અહીં ઉપરોક્ત પંક્તિમાં ગણેશજી ને વિનંતી કરવામાં આવે છે કે તમે ગોકુળ ના રહેવાસી છો વળી હોશિયાર છો તો તમે અમારી સાથે મોચી ની દુકાને આવો અને એમને ખુબજ સરસ મોજડી મોલવી આપો.

આમ આ સમગ્ર ગીત લગ્નપ્રસંગે ગણેશ સ્થાપના વખતેય ગવાય છે અને એમના સમાજમાં જેમ બને એમ વધુ સ્ત્રીઓ સાથે મળીને લય સાથે ગાઈને વાતાવરણ લગ્નમય બનાવે છે.

શબ્દાર્થ:-

હાલો- ચાલો

ઓપે- આપણે

હાટે- દુકાને

સોખા સોખા- સાડું, સુંદર વગેરે..

વાશી- રહેવાસી

પટવિડા- એક પ્રકારની જ્ઞાતિ

પડલીયા- પડલુ (ચોરી નું વસ્ત્ર)

સિરીમિયા- એક પ્રકારની જ્ઞાતિ

સૂડલિયા- ચૂડલા

મોલાવો- ખરીદી કરવી, મુલવવું

થેતો- તમે

વાલેરા- વાડલો

માહિતીદાતા:-

૧) તુરી ઝીણાબેન હીરાજી ઉંમર-૭૦ વર્ષ, કેસરગામ

૨) તુરી ચંપાબેન મસરાજી ઉંમર-૬૦ વર્ષ, કેસરગામ

૩) તુરી નીલાબેન માંગીલાલ ઉંમર-૫૮ વર્ષ, કેસરગામ

૪) તુરી દિવાળીબેન ગવરાજી ઉંમર-૫૦ વર્ષ, ધાનેરા

સંદર્ભગ્રંથ:-

૧) 'રઢીયાળી રાત' સ: ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકાશક: પ્રસાર ભાવનગર, બૃહદ આવૃત્તિ ૧૯૯૭, પૃષ્ઠ-૧૭.

पाणिनीयसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनयोस्तद्धितान्तरितं चातुरार्थिकं प्रकरणम् ।

5

● प्रस्तोता- अमितः ए त्रिवेदी

व्याकरणाध्यापकः

पालिताणा (सौराष्ट्राः)

अथ शीर्षकानुसारेणेह पाणिनिहैमव्याकरणयोस्तद्धितप्रकरणान्तर्गतस्य चातुरार्थिकस्य प्रकरणस्य समभ्यासं तुलनाद्वारेण विधास्ये । तुलनाकार्ये सूत्रतदर्थोदाहरणप्रत्युदाहरणानि दर्शितानि । तत्र य द्वैशिष्ट्यं तत् सूत्रान्ते तद्विशेषरूपेण लिख्यते स्म । अन्यत्तु सूत्रवृत्त्यर्थोदाहरणप्रत्युदाहरणेषु स्पष्टमेव ।

१) पा.सू.- तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।४/२/६७ ॥ है.सू.- तदत्राऽस्ति ।६/२/७० ॥

अर्थः- उभयत्र हि प्रथमान्तान्नाम्नः सप्तम्यर्थे अधिकृताः प्रत्ययाः स्युः । हेमे च 'इति देशे नाम्नि' इति ६/२/६९ इत्यतोऽनुवृत्त्यते ।

प्रत्ययः- उभयत्र यथाधिकृता अणादयो भवन्ति ।

उदाहरणम्- उभयत्र औदुम्बरं पुरम् इति । उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे इति अणि, वृद्धौ लोपे च सिद्धम् ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

२) पा.सू.- नद्यां मतुप् ।४/२/८५ ॥ है.सू.- नद्यां मतुः । ६/२/७२ ॥

अर्थः- उभयत्र निवासाद्यर्थचतुष्के नदीदेशनाम्नि प्रत्ययः स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- मतुप् । है.प्र.- मतुः ।

उदाहरणम्- पा.उ.- इक्षुमती । इक्षवः सन्त्यस्मिन्निति विग्रहे प्रत्ययादिकार्ये सिद्धम् । है.उ.-उदुम्बरावती ।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्निति प्रत्ययादिकार्ये सिद्धम् ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

३) पा.सू.- मध्वादिभ्यश्च ।४/२/८६ ॥ है.सू.- मध्वादेः । ६/२/७३ ॥

अर्थः- उभयत्र चातुरार्थिके देशनाम्नि प्रत्ययः स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- मतुप् । है.प्र.- मतुः ।

उदाहरणम्- पा.उ.- मधुमान् । है.उ.- मधुमान् । विसवान् ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

४) पा.सू.- कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।४/२/८७ ॥ इह सूत्रे वार्तिकम् - महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ है.सू.-

नड-कुमुद-वेतस-महिषाङ्ङित् ।६/२/७४ ॥

अर्थ:- उभयत्र नड-कुमुद-वेतसनामभ्यश्चातुरार्थिके देशनाम्नि प्रत्ययः स्यात् । तत्र महिषनामग्रहणं पाणिनीये वार्तिकेन, हेमे च सूत्रनिर्देशात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- ड्मत्तुप् । है.प्र.- 'डित् मत्तुप्' इति विश्लेषोऽनुवृत्त्यर्थः ।

उदाहरणम्- पा.उ.- कुमुद्धान् । नड्वान् । वेतस्वान् । महिष्मान्नाम देशः । है.उ.- नड्वान् । कुमुद्धान् । वेतस्वान् । महिष्मान् ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

५) पा.सू.- नडशादाड्ड्वलच् ।४/२/८८॥ है.सू.- नड-शादाद् वलः ।६/२/७५॥

अर्थ:- उभयत्र चातुरार्थिके देशनाम्नि डिट् वलः प्रत्ययः स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- ड्वलच् । है.प्र.- डिट् वलः ।

उदाहरणम्- पा.उ.- नड्वलः । शादो जम्बालघासयोः इत्यमरः । शाद्वलः ॥ है.उ.- नड्वलः । शाद्वलः ॥

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

६) पा.सू.- शिखाया वलच् ।४/२/८९॥ है.सू.- शिखायाः ।६/२/७६॥

अस्माच्चातुरार्थिको देशनाम्नि वलः स्यात् ॥

अर्थ:- उभयत्र चातुरार्थिके देशनाम्नि प्रत्ययः स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वलच् । है.प्र.- वलः ।

उदाहरणम्- पा.उ.- शिखावलम् । है.उ.- शिखावलं पुरम् ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

७) पा.सू.-वुञ्छणकठजिलसेनिरढ

-ञ्णययफक्किञ्ज्यककठकोऽरीहणकृशाश्वश्र्यकुमुदाकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशकलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वर
।हकुमुदादिभ्यः ।४/२/८०॥ है.सू.- शिरीषादिक-कणौ ।६/२/७७॥

अर्थ:- वुञ्छणकादिसूत्रान्तर्गते कुमुदादौ शिरीषनाम पठ्यते तत्र ठच् प्रत्ययो भवति, अरीहणादौ च विद्यमानाद् वुञ् प्रत्ययो भवति, वराहादौ च विद्यमानत्वात् कक् प्रत्ययोऽपि भवति चातुरार्थिके ॥
अस्माच्चातुरार्थिकाविककणौ स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- ठच् । वुञ् । कक् । है.प्र.- इकः । कण् ।

उदाहरणम्- पा.उ.- (ककि) शैरीषिकम् । (वुञ्जि) शैरीषिकम् । (ठचि) शिरीषिकम् ॥ है.उ.- शिरीषिकः ।
शैरीषिकः ।

प्रत्युदाहरणम्- नास्ति ॥

विशेषः- पाणिनीये त्रीण्युदाहरणानि हेमे च द्वे ।

८) पा.सू.- शर्कराया वा ।४/२/८३॥ ठक्छौ च ।४/२/८४ ॥ है.सू.- शर्कराया इकणीयाऽण् च । ६/२/७८॥

अर्थः- शर्कराशब्दाच्चातुरार्थिकाद्विहितस्य अणप्रत्ययस्य लुब्बा स्यात् । पक्षे कुमुदादित्वाट्ठच् । एवं वराहादित्वात् कक् ॥ (वाग्रहणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्बिकल्पः ।) तस्मात् षड् रूपाणि स्युः । अपरसूत्रेणास्माच्छब्दाद् ठक् छश्च स्याताम् ॥ हेमे त्वत्र शर्कराशब्दाद् इकण्-ईय-अणप्रत्यया भवन्ति । चाद् इक-कण् स्तः ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- अण्-ठच्-कक्-ठक्-छः । है.प्र.- इकण्-ईय-अण् इक-कण् ।

उदाहरणम्- पा.उ.- अणलुपि- शर्करा । अणलुपि- शार्करम् । ठचि- शर्करिकम् । ककि- शार्करिकम् । ठकि- शार्करिकम् । छे- शर्करीयम् ॥ है.उ.-इकणि- शार्करिकः । ईये- शर्करीयः । अणि- शार्करः । इके- शर्करिकः । कणि- शार्करिकः ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

१) पा.सू.-वुञ्छणकठजिलसेनिरढ

-ज्जययफक्फिज्ज्यककठकोऽरीहणकृशाश्वश्र्यकुमुदाकाशतृणप्रेक्षाशमसखिसङ्काशकलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वर
हकुमुदादिभ्यः । ४/२/८०॥ (गणसूत्रम्- पथः पथ च ।) ॥ है.सू.- अरीहणादेरकण् ६/२/८३॥
कृशाश्वदेरीयण् ६/२/९३॥ ऋश्यादेः कः ६/२/९४॥ कुमुदादेरिकः ६/२/९६॥ काशादेरिलः ६/२/८२॥
तृणादेः सल् ६/२/८१॥ प्रेक्षादेरिन् ६/२/८०॥ रोऽश्मादेः ६/२/७९॥ सख्यादेरेयण् ६/२/८८॥ सुपन्थ्यादेर्ज्यः
६/२/८४॥ बलादेर्यः ६/२/८६॥ पन्थ्यादेरायनण् ६/२/८९॥ कर्णादेरायनिञ् ६/२/९०॥ सुतङ्गमादेरिञ्
६/२/८५॥ वराहादेः कण् ६/२/९५॥ कुमुदादेरिकः ६/२/९६॥ अश्वत्थादेरिकण् ६/२/९७ ।

अर्थः- पा.- चातुरार्थिके - अरीहणादिभ्यो वुञ् स्यात् ॥ कृशाश्वदिभ्यश्छण् स्यात् । ऋश्यादिभ्यः कः स्यात् । कुमुदादिभ्यश्छच् स्यात् । काशादिभ्य इलः स्यात् । तृणादिभ्यः सः स्यात् । प्रेक्षादिभ्य इनिः स्यात् । अश्मादिभ्यो रः स्यात् । सख्यादिभ्यो ढञ् स्यात् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः स्यात् । बलादिभ्यो यः स्यात् । पक्षादिभ्यः फक् स्यात् । पथिन्शब्दात् फक् स्यात् । कर्णादिभ्यः फिञ् स्यात् । सुतङ्गमादिभ्य इञ् स्यात् । प्रगद्यादिभ्यो ज्यः स्यात् । वराहादिभ्यः कक् स्यात् । कुमुदादिभ्यश्छक् स्यात् । हेमे तु सङ्काशादीनां सुपन्थ्यादिगणे (६/२/८४) संग्रहः । पक्षादीनां च पन्थ्यादिगणेऽन्तर्भावः (६/२/८९) । प्रगदिन्प्रभृतीनां च सुपन्थ्यादावेव (६/२/८४) पाठः । कुमुदादीनां च ग्रहणमश्वत्थादिगणे (६/२/९७) कृतम् । अन्यदर्थस्तु तुल्य एव ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- वुञ्, छण्, कः, ठच्, इलः, सः, इनिः, रः, ढञ्, ण्यः, यः, फक्, फिञ्, इञ्, ज्यः, कक्, ठक् । है.प्र.- अकण्, ईयण्, कः, इकः, इलः, सल्, इन्, रः, एयण्, ज्यः, यः, आयनण्, आयनिञ्, इञ्, कण्, इकः, इकण् ।

उदाहरणम्- पा.उ.- (क्रमात्-) अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यकम् । कुमुदिकम् । काशिलः । तृणसम् । प्रेक्षी । अश्मरः । साखेयम् । साङ्काशयम् । बल्यम् । पाक्षायणः । पान्थायनः । कार्णायनिः । सौतङ्गमिः । प्रागद्यः । वाराहकः । कौमुदिकः । है.उ.- (क्रमात्-) आरीहणकम्, खाण्डवकम् । काशर्वाशीयः, आरिष्ठीयः । ऋश्यकः, न्यग्रोधकः । कुमुदिकम्, इक्कटिकम् । काशिलम्, वाशिलम् । तृणसा, नदसा । प्रेक्षी, फलकी । अश्मरः, यूषरः । साखेयः, साखिदत्तेयः । सौपन्थ्यम्, सौवन्थ्यम्,

साङ्गाशयम् । बल्यम्, पुल्यम् । पान्थायनः, पाक्षायणः । कार्णायनिः, वासिष्ठायनिः । साँतङ्गमिः,
मौनिवित्तिः । प्रागद्यः । वाराहकम्, पालाशकम् । आश्वत्थिकम्, कौमुदिकम् ।
प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

१०) पा.सू.- उत्करादिभ्यश्चः ।४/२/९०॥ है.सू.- उत्करादेरीयः ।६/२/९१॥

अर्थः- उभयत्र चातुरार्थिके देशनाम्नि प्रत्ययः स्यात् ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- छः । है.प्र.- ईयः ।

उदाहरणम् - पा.उ.- उत्करीयः । है.उ.- उत्करीयः । सङ्करीयः ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

११) पा.सू.- नडादीनां कुञ्च ।४/२/९१॥(ग.सू.८०- कुञ्चा द्वस्वत्वं च)।(ग.सू.८१- तक्षन्नलोपश्च) ।

है.सू.- नडादेः कीयः । ६/२/९२॥

अर्थः- उभयत्र चातुरार्थिके देशनाम्नि प्रत्ययः स्यात् । यत्र ग.सू.८० इति द्वस्वः क्रियते, तत्र हैमे नडादिपाठे
कुञ्च इति द्वस्वान्त एव पाठः । यत्र च ग.सू. ८१ इति न लुप्यते , तत्र नाम.१/१/२१ इति पदत्वात्
नाम्नो.२/१/९१ इति न लुप्यते ।

प्रत्ययः- पा.प्र.- छः, कुगागमश्च । है.प्र.- कीयः ।

उदाहरणम्- पा.उ.- नडकीयम् । है.उ.- नडकीयः, प्लक्षकीयः ।

प्रत्युदाहरणम्- उभयत्र नास्ति ॥

****इति चातुरार्थिकं प्रकरणम् ।**

ઉત્તર ગુજરાતના પાટણવાડિયા પ્રજાપતિ સમાજનું વરસાદી લોકગીત- એક

6

અભ્યાસ

પ્રજાપતિ મેહુલકુમાર સોમાભાઈ

(સ્નાતક)

મુ.ભલાણા, તા. હારીજ, જી. પાટણ

લોકોનું લોકો માટેનું લોકો દ્વારા રચાતું લોકોનું તળપદુ ધન એટલે લોકસાહિત્ય. અલગ અલગ વિસ્તારમાં અલગ અલગ સમાજમાં અને અલગ અલગ ભાષામાં અસંખ્ય લોકગીતો આપણને સાંભળવા મળે છે. આ ગીતોમાં પ્રકૃતિ, પ્રણય, હાસ્યાસ્પદ ગીતો વધારે જોવા મળે છે. લોકગીત જે-તે સમાજની સહાનુભૂતિ અને સમાજ સંવેદનોને વ્યક્ત કરે છે. આ કાવ્યપ્રકાર સમાજ સુલભ અલંકારો અને અનેક મુખે વહેતું રહેલું હોવાથી અનેક પાઠો લઈને આવે છે, જેમા કર્તા, નામ વિનાનું, ક્યારેક આનંદ માટેનું પણ મોટેભાગે તો લોકજીવનના કોઈ પ્રસંગ માટેનું ક્યારેય શાબ્દી કે ક્યારેક અશાબ્દી એવું સુગમ અને સરળ, અત્યંત સુગેય કાવ્ય બનતું લોકગીત સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ પણ અગત્યનું કાવ્યસ્વરૂપ લેખાય છે.

લોકગીત વિશે લોકસાહિત્યકાર મેઘાણી કહે છે કે "જેના રચનાકારે કદી કાગળ કે કલમ પકડ્યા નહીં હોય અને પ્રેમાનંદ કે નરસિંહની પૂર્વ કેટલાક કાળ વીંધીને એ સ્વરો ચાલ્યા આવે છે, તેનીય કોઈ ભાળ નહીં લઈ શક્યું હોય એનું નામ લોકગીત."

"લોકજીવનમાં અવ્યક્ત મનમાંથી અચિંત્ય રૂપથી અનાયાસે ઉદભવતા મનોભાવોની લયાત્મક અભિવ્યક્તિ તે લોકગીત" (જયમલ્લ પરમાર).

લોકસાહિત્યમાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં અસંખ્ય પ્રમાણે ખેડાણ થયું છે. જેમ કે, લોકગીત, લગ્નગીત, મરશિયાં, ફટાણાં, હાલરડાં વગેરે પ્રકારનું લોકસાહિત્ય મળી આવે છે. લોકસાહિત્યને જીવતું રાખવા રણજિતરામ મહેતા, દુલેરાય કારાણી, ઝવેરચંદ મેઘાણી, પુષ્કર ચંદરવાકર, હસુ યાજ્ઞિક, કનુભાઈ જાની, શાંતિભાઈ આચાર્ય, જયમલ્લ પરમાર, જોરાવરસિંહ જાદવ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, અમૃત પટેલ, બળવંત જાની, ભગવાનદાસ પટેલ, પ્રેમજી પટેલ, રાજેશ મકવાણા જેવા સંશોધકોએ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે.

આ ગીત વર્ષોઋતુમાં ખૂબ લાંબી પ્રતીક્ષા કરાવ્યાં પછીનું વરસાદનું આગમન ગ્રામ્યસ્ત્રીઓના હૃદયને ઝંકૃત કરી મૂકે છે. અહીં આ લોકગીતમાં પ્રકૃતિ અને ભાઈ બહેન વચ્ચેના સંબંધને અને સંવાદોને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. જેને મૂલવવાનો પ્રયત્ન છે.

લીલુડા માર મગ વાયા વેગળા

એટલે માર નેદવા કુણ જાય

માર રેવું તડકા માલ્યા શોયડે

સેજલબઈને ઓળા'ય દાદાએ વે'ગળ

એટલે માર તેડવા કુણ જાય

મારે રેવું તડકા માલ્યા શોયડે

મેહુલભઈએ ઘોડલે પલંગ મોડી'ય

જઈને ઉતર્યા વાડીને વડ હેઠ

વડલો વરહે ઝેણા મોતીએ

ભડયા ભડયા પરા ગીમના લોકો

ચમ રે લોકો તમે ભડકો

અમે સમા સેજલબઈના વીરા

ભમરીયાળો ભાલો ભઈના હાથમા

* * *

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, મગના વાવેતર વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. મગનું લાવેતર કર્યા બાદ તેને વરસાદનું પાણી અને ખાતર મેળવાથી મગ લીલાછમ દેખાય છે. છુટા છુટા મગ વાવ્યા હોય તો તેનું ઉત્પાદન વધારે થાય છે. વાવેતર કર્યા બાદ તેને નેદવા પણ પડતા હોય છે. પણ અહીંયા વાવેતર કરનાર દૂર રહેતો હોવાથી તેને સમય ન મળવાથી તે પોતાની વેદના અહીં ગીત દ્વારા જણાવે છે.

લીલુડા માર મગ વાયા વેગળા

એટલે માર નેદવા કુણ જાય

માર રેવું તડકા માલ્યા શોયડે

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, દિકરી વિશે ગાવામાં આવ્યું છે. ખેડૂત પરિવારમાં કામ કરવાવાળા થોડા હોવાથી કામ થઈ શકે નહીં. પરિવારમાં દિકરી ઘણુંબધું કામ કરતી હોય છે. ઘરનું અને ક્યારેક ક્યારેક ખેતરનું પણ કામ કરતી હોય છે. જ્યારે તેની ઉંમર થાય ત્યારે તેના દાદા દૂર પરણાવે છે, જેથી સંબંધ સારો રહે. આમ આ પંક્તિમાં દિકરીની ખૂબજ જરૂરિયાત પડે છે. પણ તેને દૂર પરણાવી હોવાથી ઘણું ખરું થઈ શકતું નથી તેથી તે પોતાની વેદના ગીત દ્વારા જણાવે છે.

સેજલબઈને ઓળા'ય દાદાએ વે'ગળ

એટલે માર તેડવા કુણ જાય

મારે રેવું તડકા માલ્યા શોયડે

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, પરિવારના લાડકવાયા દિકરાનું નામ લઈને સરસ ગીત ગાય છે. અહીં પંક્તિમાં ઘોડી ઉપર બેઠેલા મેહુલભાઈ વિશે સરસ ગીત ગાય છે. અને તેઓ વિવિધ જગ્યાએ ફરીને વાડીમાં જઈ વડલાની નીચે ઉભા હોય તેમ જણાવે છે. વડના ફળને મોતી સાથે સરખાવીને ઘોડી ઉપર બેઠેલા મેહુલભાઈ ઉપર તે મોતીનો વરસાદ કરવતા સરસ ગીત ગાય છે.

મેહુલભઈએ ઘોડલે પલંગ મોડી'ય

જઈને ઉતર્યા વાડીને વડ હેઠ

વડલો વરહે ઝેણા મોતીએ

નીચે મુજબ પંક્તિમાં, દિકરીના સસુરાલના લોકોની મજાક ઉડાવતા દિકરીના પરિવારના લોકો ગીતમાં સંવાદ પણ લાવે છે. અને એકબીજા જેમ તેમ બોલીને પ્રશ્ન પણ પૂછે છે. અહીં પંક્તિમાં ભાઈ પોતાની બહેનનું નામ લઈ પોતાની વીરતા બતાવે છે. ભાલા નામનું હથિયાર લઈ પોતાની શક્તિનું વર્ણન કરે છે. આમ સરસ કલ્પનાત્મક ગીત ગવાય છે.

ભડયા ભડયા પરા ગીમના લોકો

ચમ રે લોકો તમે ભડકો

અમે સમા સેજલબઈના વીરા

ભમરીયાળો ભાલો ભઈના હાથમા

આમ સમગ્ર ગીતમાં પ્રકૃતિ અને સામાજિક સંબંધને વર્ણવામાં આવ્યા છે. ભાઈ બહેન વચ્ચેના સંબંધને લાગણીશીલ અને ભાઈની વીરતાને સરસ રીતે ગીતમાં ગવાયું છે. આમ આ ગીત જ્યારે વરસાદની ખૂબજ રાહ જોયા બાદ વરસાદનું આગમન થતા ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓના હૃદય અંકુત કરી મૂકે છે. અને સ્ત્રીઓ સરસ ગીત ગાય છે. આ ગીત મોટેભાગે વરસાક્રતુ વધારે ગવાય છે.

શબ્દાર્થ:

લીલુડા- લીલી હરિયાળી, વેગળા- છુટા છુટા, શોયડે- છાયો, વેગાળ- દૂર, ઓળા'ય- પરણાવ્યા, ઘોડલે પલંગ- ઘોડા ઉપર બેસવું, વડલો- વૃક્ષ, ભડયા- ઝગડવું, પરા- ગામનું નામ, ભાલો- હથિયાર.

માહિતીદાતા:

ઉંમર:

ગામ:

૧) લક્ષ્મીબેન ઈશ્વરભાઈ પ્રજાપતિ	૮૯	નાણા
૨) ઈસીબેન બળવંતભાઈ પ્રજાપતિ	૮૪	ભલાણા
૩) શાંતિબેન હરજીભાઈ પ્રજાપતિ	૮૨	ભલાણા
૪) જોમીબેન સોમાભાઈ પ્રજાપતિ	૭૮	ભલાણા

સંદર્ભ:

૧) 'રઢિયાળી રાત' સં: ઝવેરચંદ મેઘાણી, પ્રકાશક: પ્રસાર ભાવનગર, બૃહદ આવૃત્તિ ૧૯૯૭, પૃષ્ઠ- ૧૭

‘વગડો- એક અરણ્ય કન્યા કથા’

પરમાર મિતેષકુમાર ચંદ્રકાંતભાઈ

એમ.ફીલ., ગુજરાતી વિભાગ.

ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર.

લેખક જણાવે છે તેમ મિત્રોના સુચનથી તેઓ નવલકથા લખવા પ્રેરાય છે અને તેમનો પ્રિય વિષય વગડો છે. એમની કવિતાઓમાં પણ ‘વન’ આવે છે, એટલે કથામાં પણ વન જ કેન્દ્રમાં છે. કિશોર જાદવની લઘુનવલ ‘નિશાયક’ અને વિભૂતિભૂષણ બંધોપાધ્યાયની ‘આરણ્યક’ અને સુનીલ ગંગોપાધ્યાયની ‘અરણ્યમાં દિનરાત’ તથા ‘સ્વર્ગની નીચે મનુષ્ય’ યાદ આવે છે. એવી એક વનકેન્દ્ર નવલકથા આપવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાં વળી સામાજિક મૂલ્યોવાળા ગાંધીયુગથી પ્રભાવિત એવો નાયક વનમાં રહેવા જાય છે, ત્યાં આદિવાસી યુવતીના સંપર્કમાં આવે છે એ તે દ્વિધામય સંઘર્ષ અનુભવે છે. આ છે કથાનું બીજતત્વ, તેના વારંવાર પાડુ અને વસંતવિજયનો ઉપયોગ કર્યો છે. વળી વસંત અને વગડાને જીવંતપાત્ર તરીકે લાવે છે. તેના કુલ બાર પ્રકરણ છે. તેમાં છ પ્રકરણમાં તો શીર્ષકમાં જ ‘વન’ આવે છે. વળી લેખકે પત્રશૈલીનો પણ નવતર પ્રયોગ કર્યો છે.

એકાવનમા વર્ષે નિવૃત્તિ લઈને નગર છોડીને વનમાં જઈને વંચિતોની સેવા કરવા ધરતો નાયક શરીર ઉપર તો કાબૂ મેળવે છે પણ મન ઉપર મેળવી શકતો નથી. તેનો ભોગ બને છે એક આદિવાસી યુવતી. જે સમાજની સેવા કરવા માંગતો નાયક સેવાની જગ્યાએ એક નવો પ્રશ્ન ઉભો કરીને આવે છે, આથી કથાનો સાર એ પણ નીકળે છે કે ‘એવા નથી નહીં જાય’ વળી ‘સેવા કરવા માટે જાત અને જીવંતર ધરબી દેવા પડે છે.’ ત્રીજું જાગરજીવનમાં જીવેલો માણસ ભાગ્યેજ ગ્રામ્ય અને વનજીવનમાં સ્થિર થઈ શકે છે વગેરે વગેરે. તથા લલિતા સાથે બનેલી ઘટનામાં જવાબદાર કોણ? સ્થળ, સમય, સંજોગ, સ્ત્રી-પુરુષ, પ્રકૃતિ ? પણ જે હોય તે મારું તો અંગત માનવું છે કે ‘કાંટો ફૂલને વાગે કે ફૂલ કાંટાને’ વેદના તો ફૂલને જ થાય છે. બિચારી લલિતાના કિસ્મત કેવા, દીકરીની જેમ રાખનાર ચંદ્ર જાડેજા ‘આજ મેરી જાન’ કહી બાથમાં લે છે તો પપ્પા-પપ્પા કહેતી લલિતાને એકાંતમાં ભોગવી લેતાં પ્રકાશ મહેતા. આ બધામાં વાંક કોનો ? લલિતાની મજબૂરીનો તો નહીં?

આપણા જાણીતા કવિ અને વિવેચક શ્રી ઉશનસની એક લઘુનવલ છે, કહેવાય છે કે લોકાગ્રહે લખાયેલી કથા છે. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૭માં થઈ છે. એક લેખક મૂળ કવિ છે. તેમના દસ જેટલા કાવ્યસંગ્રહો મળ્યાં છે. છતાં કોઈ ખાસ કારણોસર એમની પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે તમે (નવલ) કથા લખો. એક તો એમની આત્મકથા ‘સદ્ માતાનો ખાંચો’ મળી. પણ એ આત્મકથા છે. જાહુ અપેક્ષા ઉભી હતી એટલે એમણે એક નવતર પ્રયોગ કર્યો તેમાં આત્મકથાનાત્મક અને પત્રશૈલી એ રીતનો ઉપયોગ કર્યો. પ્રથમ પુરુષ એકવચનથી શરૂ થયેલી આ નવલકથા બાર પ્રકરણ અને ૧૧૦ પૃષ્ઠ છે. કદ પણ નાનું છે. તેમાં પત્રો આવે છે. લેખક મિત્ર પર અને મિત્ર લેખક પર એમ પત્રો ચાલે છે અને

૧૧૦ પૃષ્ઠમાં કથા પુરી થાય છે. કોઈ મહાનવલના એક પ્રકરણ જેટલી નાની આ લઘુનવલ ગુજરાતી નવલકથામાં એક નાનકડું છોગું લગાવી જાય છે.

ગુજરાતી નવલકથાના ૧૫૦વર્ષના વિશાળ પટ પર અનેક વળાંકો આવ્યા છે. સુધારકયુગની લી શરૂ થયેલી કથા જેમાં સમાજ-શિક્ષણ, કુટુંબ અને વ્યવસ્થાના પ્રશ્નોને વાચા આપતી નવલકથાઓ મળે છે તો તેના પછી વિશ્વવિદ્યાલયોનું શિક્ષણ લઈ નીકળેલા પંડિતયુગના સર્જકો ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યોનું જાતન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને ગોવર્ધનરામ જેવા તો પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે. અને એક મહામેરુ કેવી નવલકથા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ આપીને ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરે છે. આ ગાળામાં અન્ય ઘણા લેખકો પોતાની નવલકથાઓ આપે છે.

ગુજરાતી નવલકથાની આ ગંગોત્રીને ત્યાં વીસમી સદીના બીજા દાયકામાં માત્ર ગુજરાત જ નહીં ભારતના જાહેરજીવન ગણી શકાય તેવી ઘટના બને છે અને તે ગાંધીજીનું આગમન, તેમણે વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમૂલ્યો બદલી નાખ્યાં. રાજકીય ઉથલપાથલ થઈ અને જાહેરક્ષેત્રોમાં પરિવર્તન આવ્યું. ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો કે ગામડાંમાં કોશિયો પણ સમજી શકે તેવી ભાષા હોવી જોઈએ અને તે થયું. વાક્યરચના થી લઈ વિષયવસ્તુમાં પરિવર્તન આવ્યાં. આ ગાળો ગાંધીયુગ ગણાયો. વિચાર, સ્વરૂપ, પ્રકાર વગેરે રીતે ખૂબ જ બદલાવ આવ્યો. સમૃદ્ધિ વધી. પત્રો, ડાયરી, આત્મકથા, પ્રવાસ, અનુવાદ આમ ઘણો નવો ફાલ આવ્યો. ગુજરાતી ભાષામાં અને વિષયવસ્તુની રીતે પણ સૌથી મોટો લાભ થયો તે દલિત-સાહિત્ય સર્જાયું. તેના અનેક દાખલાઓ છે. રા.વી. પાઠક, સુન્દરમ, ઉમાશંકર જોષીથી લઈને ઘણા સર્જકો મળ્યાં જેમણે તેમના સર્જનમાં સમાજના છેવાડાના લોકોને સ્થાન આપ્યું નાનામાં નાની વસ્તુ, માખી, મચ્છર, ગોટલો, ઉકરડો, દાતરડું, ખેતર, મજૂર, ગરીબ, પીડિત, મહિલાઓ, ગામડું, ગ્રામસમાજ આવા કેટલાંય વિષયો આવ્યાં. સાહિત્યમાં આ બધા ગાંધીયુગનો પ્રભાવ હતો, ખૂબ લોકપ્રિય થયા, ગવાય, પોંખાયા.

ગાંધીયુગનું દલિત સાહિત્ય એ યુગમાં ગાંધીજીના પ્રભાવવાળા મોટાભાગના ઉજળીયાત વર્ગના લોકો જ હતા. ઉમાશંકર જોષી, રા.વી. પાઠક, મનુભાઈ પંચોળી, નાનાભાઈ ભટ્ટ, સુન્દરમ, મેઘાણી બીજા કેટલાય અને કેવા નામ દઈએ. આ બધાએ સાહિત્યનું તો સર્જન કર્યું અને લોકોએ સ્વીકાર્યું પણ ખરું પણ તેમાંસર્જક અને સર્જન બંને જુદા હતા. રા.વી. પાઠક બ્રાહ્મણ હતા. ખેમી દલિત હતી. એટલે એમ કહેવાય કે અનુભવની વેદના નહીં પણ કલ્પનાની વેદના રચાય છે. ત્યારે વેદનાનો રસ અને રંગ અતડાં રહે છે. આમ કરતાં કરતાં આઝાદી આવી. ગાંધીજી ગયા, આંબેડકર ગયા, સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓ પણ હવે તો ગયા. આજે આઝાદીના ૭૦વર્ષે પણ સમાજ, રાષ્ટ્રદેશ ક્યાં છે તે જોવો હોય તો આ દેશના કોઈ પહાડી વિસ્તારના અંતરિયાળ ગામડામાં વસતા આદિવાસી લોકોના જીવનમાં ડોકિયું કરવું જોઈએ. દેશની આઝાદી મળી આપણે રાજકીય રીતે આઝાદ થયા. તેની સાથે ઘણા દુઃખદ પ્રસંગો પણ બન્યા તેમાં ગાંધીજીની હત્યા, ભારતના ભાગલા અને રાજકીય પ્રશ્નો ઉભા થયા. વિકાસના નામે નગર તરફની આંધળી દોટ અને ગામડાનું ભંગાણ, શહેરીજીવનની સમસ્યાઓ, સમાજમાં અર્થપ્રધાન માનસિકતા વિકસી. અનેક પ્રશ્નો ઉભા થયા લોકોના જીવનમાં અને તેની અસર સાહિત્ય ઉપર પણ પડી.

ત્યાર બાદ ૨૫-૩૦વર્ષના ગાળામાં બધું ગોઠવાયું. રાજકીય સ્થિરતા આવી. સમાજ આ પૂર્વે જોયેલાં બે યુદ્ધોના ધાવની કળ વળી, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, શ્વેતક્રાંતિ, હરિયાળીક્રાંતિના પણ સારા પરિણામો

આવ્યાં. શાળા, કોલેજ સ્થપાઈ, શિક્ષણ વધ્યું. ખાસ કરીને ગામડાઓમાં અને સ્ત્રીઓમાં તેનું પ્રમાણ વધ્યું. જીવનશૈલી બદલાઈ. સેવા, સગવડના સાધનો વધ્યાં. નગરજીવન વધ્યું પણ બીજા વિકરાળ પ્રશ્નો ઊભા થયા. સમાજ તૂટ્યો, પરિવારો તૂટ્યાં, સંબંધો તૂટ્યા, સ્વાર્થ વધ્યો, પૈસા રળવા-ભેગા કરવાની દોટ વધી, નગરોમાં માનવ મેદની વધી. ચારિત્ર્યનો ભોગ લેવાયો, વિશ્વાસઘાત , હિંસા, તકરાર વધ્યાં, માણસ માણસ રહ્યો નહીં. ભીડ વચ્ચે એકલો રિબાતો માણસ, માણસથી પણ ડરતો માણસ. અને છેલ્લા દાયકામાં તો નક્સલવાદ, આતંકવાદ, ત્રાસવાદ, વકર્યાં. જીવન અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગયું. પ્રગતિના મીઠા ફળોમાં ઝેર ભળ્યાં. ક્યાં? ક્યારે? શું થાય એનું કંઈ કહેવાય નહીં.

આ બધાની વચ્ચે ભુલાયા માણસો એમાં ખાસ કરીને સમાજનો છેવાડાનો માણસ ગરીબ, અભણ, પછાત, દલિત, કચડાયેલો વગેરે વગેરે. તેમાંય વળી રાષ્ટ્ર કે રાજ્યના વિકસિત વિસ્તારોથી જોડાયેલા લોકો કે ગામ કસબા, વસાહત હતી. તેતો થોડા ઘણા જગ્યા, ભણ્યા, પગભર થયા અને ક્યાંક રાજકીયવગ, અનામત, વેપાર, ઉદ્યોગ, કસબ, કૌશલ્યના જોરે પણ રડ્યા, લડ્યા, સામા પડ્યા, જીત્યા, હાર્યા પણ રાજ્યના સરહદી વિસ્તારો પહાડી વિસ્તારો, દૂરના લોકોએ સમાજ અને લોકોનું શું ત્યાં તો ‘અભી ભી અંધેરા હૈ!’ સાચો દેશ અને સાચી આઝાદી ત્યાં જોવા મળે છે. ત્યાં પાણીના નળ, વીજળીના દીવા, પાકા રોડ, શાળાના મકાનો નથી પહોંચ્યા. એવા સમાજના લોકો કેવું જીવન જીવે છે. શું છે એમની વ્યક્તિગત સ્થિતિ, આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિકસ્થિતિ. એણે સાચો ચિતાર આપતી અ એક લઘુનવલ છે.

દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ જિલ્લાના આહવા, સાપુતારા, ડાંગ એ પહાડી વિસ્તારના એકદમ પછાત કહી શકાય એવા આદિવાસી સમાજના લોકો ચૌધરી, ગામિત, વસાવા, દુબળા, ઢોલિયા, કેવા કેવા લોકો છે? વળી પ્રદેશમાં કેવા એમના પ્રશ્નો છે. અને તેમાં ત્યાંની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ શું છે. એનો સાચો આપતી લઘુનવલ લેખકના પત્રથી શરૂ થાય છે. પ્રક્ષ મહેતા અમદાવાદની કોલેજમાં ગુજરાતી પ્રોફેસર હતા. નિવૃત્તિની વય પહેલાં જ સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈને પછી થોડો સમય આદિવાસી લોકોની સેવા કરવામાં જીવન ગુજારવું છે. એવો વિચાર કરે છે. ત્યાં એમનો કોલેજનો મિત્ર ચંદ્રસિંહ જાડેજા કે જે ડાંગના જંગલોમાં જંગલ અધિકારીની નોકરી કરતો હોય છે. તેને પત્ર લખીને જાન કરે છે. તે તેમણે આવકારે છે. તરત જ વળતો પત્ર લખીને બોલાવે છે. એણે લેખક અને તેની પત્ની કમળા, આહવા પહોંચી જાય છે. આખી લઘુનવલની કઠ આ પ્રમાણે છે. લેખકનો કોલેજકાળનો મિત્ર ચંદ્રસિંહ જાડેજા, ડાંગ-આહવામાં ફોરેસ્ટ ઓફિસર હતા. ત્યાં સરકારી બંગલો ગાડી હતા. તેનાં બાળકો નોકરી ધંધાની રીતે અન્યત્ર ગોઠવાયેલાં હતાં. એટલે જાડેજા અને તેની પત્ની વિમળા બે જ જણાં હતાં. મકાન મોટું હતું. સગવડ સારી હતી. બધાં સુખે રહેતાં હતાં. આ કથાનું મુખ્ય પાત્ર એમની સાથે ઘરમાં કામ કરવાવાળી એવી ઘરઘાટી એક છોકરી લલિતા છે. જે અ ડાંગમાં જંગલોમાં આવેલા પહાડી વિસ્તારના એક નાનકડા ગામડાની આદિવાસી છોકરી હતી. તે માંડ લખતાં વાચતાં આવડે એટલું ભણેલી હતી. તેનો બાપ ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગિકાર કરી અન્ય પત્નીને લઈ ભાગી ગાયો હતો. તેની મા કાયમ બીમાર રહેતી હતી. એક બહેન હતી તે પરણી ગઈ હતી. એક ભાઈ હતો તે પરણીને આ ઘર છોડી ચાલ્યો ગાયો હતો. તેની પત્ની અને બાળકો સાથે જુદો રહેતો હતો. બિમાર મા ની દવાના પૈસા પૂરા પાડવા અને હુજારણ ચલાવવાનું લલિતાના માથે હતું. એ જવાબદારી અદા કરવા માટે લલિતા ભણવાની ઉંમરે તો કામે (નોકરી) લાગી

હૈ હતી. ત્યાં એણે રહેવાનું, ખાવાનું અને કામ કરવાનું. મહિને જે પગાર મળે છે તેમાંથી તેની બિમાર માનું ગુજરાન ચાલે છે.

આ થઈ લઘુનવલની કથા પણ મૂળ કથા છે એક યુવાન રૂપાળી છોકરીની વેદનાની વ્યથાની કથા જે હવે શરૂ થાય છે. એમ કહેવામાં વાંધો નથી “લલિતા દેખાવે સરસ હતી. ભીને વન છે પણ ઘાટીલી કહેવાય એવી છે, ઉંચી ને પાતળી ને કામકાજમાં ચોખ્ખીને ચીવટવાળી કામઠી છે, એકવાર કહ્યું એ સાણમાં સમજી જાય. સ્વભાવે પણ વિવેકીને રીતભાત વાળી છે. આપણા જેવા ઉજળીયાતના ઘરની છોકરીનહોય એવી છે. માને તો ગમી ગઈ છે. એણે કોણ જંગલની આદિવાસી કહે. કેવું ચોખ્ખું ગુજરાતી બોલે છે.” (પૃ.૩૧)

એનો નિત્યક્રમ પણ આ રીતે હતો. “દૂધવાળાનો ડોરબેલ વાગે ત્યાં જ વહેલી સવારે ઉઠી જાય છે. દૂધ લઈને પછી બ્રશ કરે ટુથપેસ્ટનો ઉપયોગ કરે પછી વોશબેઝીનમાં કોગળા કરીને મોં સાફ રાખે, ગીઝર ચાલુ કરી ઝટપટ નાહી લે ને સ્વચ્છ ધોયેલાં કપડાં ચણિયો બ્લાઉઝ પહેરી લે. માથામાં વિમળાવાળું સુગંધિત તેલ નાખે, કાંસકાથી માથું ઓળે, ક્યારેક પાવડર લગાવે. નખ રંગે, ક્યારેક ક્યારેક તો લિપસ્ટીક પણ લગાવે. બધા કામ સાબુથી હાથ સાફ કરીને જ કરે. આહવામાં અને જાડેજાના ઘરે રહેતી હોવાથી શુદ્ધ કઠી શકાય એવી ગુજરાતી બોલતી હતી. એટલે તો વિમળાબેન એને ‘નખરાળી’ કહેતાં. તેનાં લાંબા કાળા વાળ, કાળી ભમ્મર આંખો એમાં વળી મેંસ નાખે ત્યારે તો ખૂબ સુંદર લાગતી હોય. એને શણગાર ગમતા તે આશ્રમમાં ભણેલી હતી. ત્યાં ખાદીનો પોષાક પહેરતી એટલે રોજ ધોયેલા સ્વચ્છ કપડાં પહેરતી હતી. ઘરમાં આધુનિક સાધનો જેવા કે ફોન, ટીવી, ગીઝર પણ વાપરતી હતી.

ઘરકામમાં ખૂબ ચીવટ રાખતી, રોજ દિવાનખાનને બરાબર વ્યવસ્થિત રાખે. સોફા તથા પથરીનાં કવર અને ચાદરો બદલી નાખે. બારી બારણાને સાફ રાખે, પગરખાંને ગોઠવીને મૂકે. બધાં ઉઠે એ પહેલાં તો યા મૂકી દે પછી રસોઈની તૈયારીમાં પડી જાય. ગેસ પર રસોઈ બનાવે. બાપરે વાસણ-કુસણ પતાવી આખા ઘરમાં પોતું મારે. પછી થોડો સમય આરામ કરી લે. વળી જાગી જાય અને બપોરની યા બનાવી દે અને બધાં સુઈ જાય પછી પોતે સુઈ જાય.” (પૃ.૩૨) આ છે એનો નિત્યક્રમ, રોજ આ રીતે કરતી હતી.

લેખકના આવતાંની સાથે જ એમના દિલ જીતી લીધાં હતાં. અઠવાડિયામાં તો આત્મીય બની ગઈ હતી. જાડેજાને સાહેબ કહેતી. કમળાને કમુબા કહેતી. મહેતાને બાપુ કાં તો પપ્પા કહેવું વધારે ગમતું. આવા વાતાવરણમાં તો લેખકને ગમી ગયું. પાટલે જમવાનું ને ખાટલે સૂવાનું, ગાડીમાં ફરવાનું મળ્યું, થોડા જ દિવસોમાં તો લગભગ આખું ડાંગનું જંગલ ફરી વળ્યા. બે ત્રણ દિવસોમાં એક નવી દિશા તરફ જાય ત્યાંના જંગલો, પહાડો, વૃક્ષો, નદીઓ, ગામડા, લોકો, પ્રાણીઓ ને જુએ અને મન ધરાય એટલે પાછા વળે. વળી બે દિવસ પછી બીજા રસ્તે. આમ લગભગ આખો ડાંગ જિલ્લો ફર્યા. મન ભરીને માણ્યું એ જંગલ એની પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ.

આ બાજુ આપણી નાયિકા લલિતા સાથે શું થાય છે જોઈએ. એકવાર ચંદ્રસિંહ જાડેજા જંગલમાં કોઈ મિત્રો સાથે દેશીદારૂ પીને આવે છે ત્યારે પોતાની જાતનું ભાન રહેતું નથી. એવામાં લલિતા પણ ટીવી ચાલુ કરીને ‘ચિત્રહાર’ જોતી હોય છે. તેમાં નાયક-નાયિકા કપગીત ગાતાં હોય છે. અંગચેષ્ટા કરતાં હોય છે આ જોઈ દારૂ પીધેલ જાડેજાને તેની જાત વશ રહેતી નથી અને લલિતાને પકડે છે. ‘આજા

મેરી જાન' કહીને બાથમાં ભરે છે. તેની કેડમાં હાથ નાખી નાચવા ગાવા માંડે છે. લલિતા ગભરાઈ જાય છે. તેનાં પંજામાંથી છૂટીને બાજુના રૂમમાં બેઠેલી કમળાના ખોળામાં માથું નાખીને લપાઈ જાય છે. ત્યાં તે એનાં ગળામાં નખ વાગેલા હતા. છાતીના કપડાં ફાટેલાં હતાં. હૃદયના ધબકારા વધેલા હતા. લલિતા ગભરાયેલી હતી. લલિતા કોઈ જ ફરિયાદ કરતી નથી. બધા સમજી જાય છે. ઉલટાનું 'ચોર કોટવાલને દંડે' એવો ન્યાય થયો. વિમળા લલિતાને ધમકાવે છે. તું નખરા કરે છે. ચિત્રહર જુએ છે વગેરે. અને થોડો ઠપકો મહેતા દંપતીને આપે છે કે તમે આવ્યા ત્યારથી આ વધારે ફાટી છે. અંતે વાતનું ભીનું સંકેલી લે છે. મામલો શાંત પડી જાય છે પણ અજંપાભરી શાંતિ છે.

આ ગાળામાં પ્રકાશ મહેતા લલિતાના સામાજિક જીવન વિશે જાણવાની કોશિશ કરે છે.

લલિતા એક કમનસીબ છોકરી હતી. પિતા એની પત્ની એટલે કે લલિતાની બિમાર મા ને છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. કોઈ ખ્રિસ્તી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં છે. લલિતાની મા કાયમ માટે બિમાર રહે છે. એક બેન છે જે પરણાવી છે. ભાઈ પણ પરણીને જુદો રહે છે. હવે બિમાર મા ના ખર્ચની જવાબદારી લલિતાના ભાગે આવી છે. યુવાન થતાં જ અન્ય લોકો એને પામવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેનાં વિલિયમ વાસવામા નામનો યુવાન તેને ઉપાડી જવા માંગતો હતો. લલિતાને તે પસંદ ન હતો. લલિતાને જે પસંદ હતો તે મગન ચૌધરી કે જે લલિતાને પરણીને તે ઘર માંડવા માંગતો હતો. મોજ મજા કરીને છોડી દેવા માંગતો હતો. લલિતા દુઃખી હતી, એક બે વર તો વિલિયમ હોળી ઉપર આવીને લલિતાને ઉપાડી જવાનો પ્રયાસ પણ કરી ચુક્યો હતો. બીજી તરફ લલિતા મગન ચૌધરીને પરણવા માંગે છે જે દૂરના જંગલોમાં કોઈ સહકારી મંડળીમાં કામે લાગી ગાયો હતો. તેનો અતો પતો નથી. લલિતા દુઃખી હતી. એની મજબૂરીનો લાભ આ જાડેજા સાહેબ ઉઠાવી રહ્યા હતા.

એ ઓછું હોય તેમ મહેમાનરૂપે આવેલા મહેતા સાહેબ પણ લલિતાથી પ્રભાવિત થાય છે. જે છોકરી પપ્પા પપ્પા કહે છે. તેમને સાચવે છે. તેમના પણ મનમાં વાસનાનો કીડો સળવળે છે. બે ત્રણ મહિનાના સહવાસથી એટલી તો આશક્તિ થઈ જાય છે કે એ વખતે જાડેજા અને વિમળા તથા કમળા ચૈત્રી પુનમના મેળામાં જાય છે. મહેતા સાહેબ અને લલિતા ઘેર હોય છે. આવા સમયે એકાંતનું આક્રમણ, વસંતનું વાતાવરણ અને કામદેવનો આવેગ. મહેતા સાહેબ તેની જાત પર કાબૂ રાખી શક્યા નહિં. અને લલિતાને લલિતાને બાથ ભરી સુઈ જાય છે ભોગવી લે છે. થોડા સમય પહેલાં જાડેજાએ એને જે રીતે હેરાન કરી હતી એમ જ આજે મહેતાએ પણ એકાંતનો લાભ લીધો છે. લલિતા લાચાર છે. મહેતાને અહીં આવે ત્રણ ચાર મહિના થયા છે. એટલે હવે તેઓ જવાની જલ્દી કરે છે. આ વાતની કોઈને ખબર ન પડે એ રીતે તૈયાર કરે છે પણ એ પહેલાં તો લલિતા જ એક રાતે સૌને સુતા મૂકીને જાડેજાનું ઘર છોડીને ચાલી નીકળે છે. સવારે બધાને ખબર પડી. જોયું તો કંઈ જ ચોરી નથી કરી. માત્ર પોતાનાં કપડાં જ લઈને ગઈ છે. થોડું દુઃખ થયું. બીજા દિવસે મહેતા સાહેબ અમદાવાદ આવી ગયા. આ ગાળામાં લલિતા રખડતી-ભટકતી તેના ઘેર પહોંચે છે. એ પહેલાં વિલિયમ વસાવાનો ભોગ બની ગઈ, વિલિયમ અને અન્ય મિત્રોએ તેના પર બળાત્કાર કર્યો અને મોઢા પર પથ્થર મારીને મારી નાખી, લાશ ફેંકી દીધી હતી. આ આખા સમાચાર ત્યાંના સમાચારપત્રમાં આવ્યા. એટલે તેની વિગત જાણવા જાડેજાએ માણસો મોકલ્યા. વાત સાચી નીકળી, વળી દુઃખ થયું. એ વાતની જાણ કરતો પત્ર જાડેજા મહેતાને લખે છે. મહેતા આખા મૂળ સોતા ઉખળી જાય છે. લલિતાના દુઃખ ઉપર. એટલે મહેતા જાડેજા

ઉપર પત્ર લખે છે અને છેવટે આખી વાતનું સત્ય બહાર આવે છે. એક યુવાન મજબૂર છોકરી કેટકેટલાના હાથમાં ફસાય છે. અંતે મારી જાય છે. એનાં માટે કારણરૂપ જાડેજા, મહેતા, મગન ચૌધરી, વિલિયમ વસાવા જેવા લોકો હતા. અંતે પોતાની મજબૂરીની વાત લખી મહેતા દુઃખી થાય છે.

એક ગરીબ આદિવાસી છોકરી કેટલા લોકોનો ભોગ બને છે. તેની મજબૂરી, તેના દુઃખ, તેની માની બીમારી, તેના પિતાની નાલાયકી, ભાઈની બેજવાબદારી, મગન ચૌધરીની બેવફાઈ. એ આ છોકરીનો ભોગ લીધો. આજે પણ આ સમાજમાં આવી ઘણી ઘટનાઓ બનતી હોય છે. હજુ પણ આજે આઝાદીને સિત્તેર થવા આવ્યાં છતાં દેશની દશા શું છે. તે કહેવાતા ઉજળિયાતો, ભણેલાઓ, સુખી લોકો, ખબર નથી આવી તો કંઈ કેટલીએ લાલીતાઓ લોકોની વાસનાનો ભોગ બનીને જીવન ટૂંકાવે છે, જેની કોઈ નોંધ પણ લેતું નથી. આમ આ એક અરણ્યની કરુણ કથા છે.

• સંદર્ભગ્રંથો:

1. વગડો- લે. ઉશનસ્
2. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ- ગ્રંથ-૫, ગુ.સા.પ.અ.
3. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ: રમેશ ત્રિવેદી

.....

कृष्णासोबती की कहानियाँ और मनोविज्ञान

डॉ.भरत.के.बावलिया

Assistant Professor (Hindi)

श्री आर.आर.लालन कोलेज भुज ।

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कथा साहित्य की एक मूर्धन्य लेखिका के रूप में कृष्णासोबती का नाम उल्लेखनीय रहा है । बहुमुखी प्रतिभा की धनी कृष्णासोबती का जन्म १९ फरवरी १९२५ के दिन पंजाब प्रांत के 'गुजराल' नामक जिल्ले में हुआ है । बचपन से ही प्राप्त होनेवाली उनकी साहित्य सर्जन की वृत्ति ने ऐसा व्यक्तित्व दिया,जिनसे समग्र हिन्दी साहित्य अलौकिक रहा है । उनकी रचनाधर्मिता बड़ी ही उज्ज्वल रही है । हिन्दी साहित्य में एक उत्कृष्ट उपन्यासकार के रूप में ,सफल संस्मरण लेखक के रूप में एवं नामी कवयित्री के रूप में उनकी गरिमा रही है । उनकी लेखनकला का सबसे दैदीप्यमान पहलू यदि कोई है तो उनकी कहानियाँ हैं । 'बादलों के धरे' उनके करकमलों से निर्मित बेनमून कहानीसंग्रह है । आलोच्य कहानीसंग्रह में बादलों के धरे ,खम्माधणी अन्नदाता ,नफीसा ,मेरी माँ कहाँ ,आजादी शम्मो जान की ,आदि जैसी तकरीबन २५ कहानियाँ संग्रहित हैं । प्रस्तुत संग्रह की प्रत्येक कहानियों में मनोविज्ञान अधिक बलवतर रूप में दिखाई देता है ।

जैनेन्द्र के द्वारा पल्लवित होनेवाली मनोविज्ञान की धारा को प्रवाहित करने में कृष्णासोबती का भी मूल्यवान योगदान रहा है । इसी सन्दर्भ में रामस्वरूप चतुर्वेदी का यह कथन सार्थक है -

"प्रेमचंदोत्तर कथा साहित्य में मनोविज्ञान के बीज जैनेन्द्र ने बोये हैं । जैनेन्द्र के शब्दों से काम न लेकर अंगिमा से कथन का संवर्धन आरंभ किया । इसी राह पर राजेन्द्र यादव ,कमलेश्वर ,मन्नू भंडारी ,भैरवप्रसाद गुप्त , कृष्णासोबती ,मोहन राकेश जैसे लेखक जमीनी सच्चाई तथा यथार्थ को लेकर आगे बढ़े ।"1

कृष्णासोबती कृत 'बादलों के धरे' कहानी में उनका मनोविज्ञान का पुट व्यक्त हुआ है । प्रस्तुत कहानी में लेखिका ने व्यक्ति के अंतमन में छुपे मन के सूक्ष्माती -सूक्ष्म बिन्दुओं को उद्घाटित किये हैं । इस कहानी में रवि व मन्नो के मन की मनःस्थितियों को चरितार्थ किया गया है । इस कहानी में मन की 'स्वप्न अवस्था' के पहलू का उद्घाटन हुआ है । इस कहानी में रवि अपनी बुआ के यहाँ नैनीताल में मन्नो के साथ बिताये हुए सु-मधुर दिन और अपनी पत्नी मीरा के साथ व्यतीत १० साल को बार-बार अपनी स्मृति पर देखता है । वह सोचता है-

"अपने कंधों से जुड़ी अपनी बांहों को देखता हूँ ,,मेरी बांहों से लगी वे भरी-भरी बांहें कहाँ हैं!"
इस प्रकार पूरी कहानी में रवि अपने बीते हुए अतीत एवं आनेवाले कल को स्वप्न के रूप में देखता है ।

प्रस्तुत कहानी में लेखिका ने रवि के द्वारा मनोविज्ञान की 'भय ग्रंथी' से भी हमें अवगत करवाया है | रवि के माध्यम से कृष्णाजी ने मृत्यु का भय ,मृत्यु की भयानकता इन्सान को कैसे कुंठित कर देती है उस बात की ओर भी संकेत किया है | यथा :

“एक दिन खिड़की से बाहर देखते इन्हीं बादलों के धरे में समा जाऊंगा | इन्हीं में समा जाऊंगा |”²
कृष्णासोबती कृत 'नफ़ीसा' , 'लामा' , जैसी कहानियाँ भी मृत्यु भय से आगृहित मन का चिंतन प्रस्तुत करनेवाली कहानियाँ हैं |

एक पागल जवान बेटे के मन की विकृष्टता के कारण एक माँ की कैसी मनोदशा होती है,उसी बात को लेखिका ने बड़े ही मार्मिक रूप में 'भोले बादशाह' कहानी में व्यक्त की है | अपनी संतान को कष्ट देखकर एक माँ के मन में कैसी स्थितियाँ पैदा होती है उस बात का ज्वलंत उदाहरण यह कहानी है | इसी सन्दर्भ में मधुरेश का मानना है -

“ भोले बादशाह मानसिक रूप से विकृष्ट बेटे की यातना के सन्दर्भ में माँ की पिंड की कहानी है |”³
आलोच्य कहानी में लेखिका ने 'भोला' नामक चरित्र में निहित 'युयुत्सावृत्ति' से हमें परिचित करवाया है |

कृष्णासोबती कृत इस संग्रह की कहानियों में फ़ायड निर्मित 'लिबिड़ो वृत्ति' का भी उद्धाटन हुआ है | 'आज़ादी शम्मोजान की' कहानी इसी तथ्य पर आद्धत कहानी है,जिसमें 'शम्मो' नामक एक वृद्ध वैश्या की मनोव्यथा को,उसकी कामभावना को व्यक्त किया गया है | वैश्यावृत्ति का व्यवसाय करनेवाली कहानी की नायिका शम्मोजान आज़ादी के दिन भी उदास एवं बेबस है,क्योंकि वह जानती है कि वृद्धावस्था आने पर ,शरीर शिथिल हो जाने पर आज उसके कोई खरीददार नहीं है | इस कारण वह अनेक अर्तद्वदों का शिकार बनती है | वह सोचती है-

“जिन कोठों पर बैठकर वह राहगीरों को निमंत्रण दिया करती है,उन्हीं पर आज तिरंगी झंडियां लगायी जायेंगी |”⁴

इस कहानी में शम्मोजान के मन में धनीभूत 'स्वपीडन वृत्ति' को लेखिका ने बखूबी व्यक्त किया है | कृष्णासोबती की 'गुलाब जल गंडेरीयां' , 'बदली बरस गयी' जैसी कहानियाँ भी मानवमन में निहित लिबिड़ो वृत्ति की परिचायक हैं |

संसार की प्रत्येक नारी के मन में पुत्र-प्राप्ति की कामना देखने मिलती है | 'बहनें' कहानी भी कृष्णासोबती रचित 'मंझली' के मन में व्याप्त पुत्र-प्राप्ति की इच्छा की दास्ताँ है | मंझली अपने वैधव्य ,अपने निःसंतान होने के कारण मन में एक खालीपन महसूस करती है | कहानी में लेखिका ने मंझली के मन में व्याप्त निराशा,उनका एकांकीपन एवं उनकी कुंठा से हमें भलीभांति अवगत करवाया है | बादलों के धरे संग्रह की कहानियों में युवावस्था ,बाल्यावस्था,नारियां ,वेश्याओं आदि विभिन्न आयु के चरित्रों की मनोव्यथाओं का अंकन हुआ है | 'खम्माधणी अन्नदाता' कहानी में कृष्णासोबती ने राजनेताओं की मनोदशा को बड़े ही प्रामाणिक ढंग से निरूपित किया है | प्रस्तुत

कहानी में राजा की सतालोलुप्ता,राज्य छुटने की वेदना को उद्घाटित किया गया है | इस कहानी में लेखिका ने राजा के मन में निहित कुंठा का परिचय मिलता है | जैसे;

”सुबह होगी,हम भी होंगे ,पर हाय,हमारे देवकुल का देवत्व न होगा |”

कहने में कोई आपत्ति न होगी कि इस कहानी के प्रत्येक पृष्ठ पर राजा के मन की मनोवेदना अंकित है |

कृष्णासोबती ने अपनी कहानियों में मानवीय संवेदना का को भी रूपायित किया है | इसी संदर्भ में मधुरेश ने लिखा है-

“मानवीय सदभाव के क्षरणवाले उस भयावह दौर में भी बिना भावुक हुए कृष्णासोबती की संवेदना सिक्का बदल गया ,डरो मत मैं तुम्हारी रक्षा करूंगा ,मेरी माँ कहाँ आदि कहानियों में अंकित करती है |”⁵

मेरी माँ कहाँ मानवीय संवेदना की दस्तान है | ब्लौज रेजिमेंट का एक जाबाज फौजी ‘यूनुस खां’ इस कहानी का नायक है | भारत-पाकिस्तान के विभाजन के परिणाम स्वरूप उसने अपनी आँखों के सामने कई लाशों के ढेर देखे थे | लेकिन आज अपनी ट्रक दौड़ाते हुए एक बेहोश बच्ची को देखता है | यूनुस खां जाति,धर्म,मजहब पूछे बिना ही उस मासूम छोटी-सी बच्ची को उठाकर अस्पताल पहुंचता है | पांच पृष्ठों की इस छोटी सी कहानी में मानवीय संवेदना की भरमार है | यथा;

“यूनुस खां की उँगलियाँ बच्ची के बालों में और बालों का रक्त हाथों मेंशायद सहलाने के प्रयत्न में | पर नहीं यूनुस खां इतना भावुक कभी नहीं था | इतनी रहम-इतनी दया | उसके हाथों में कहाँ से उतर आयी है ? वह खुद नहीं जानता |”⁶

कहानी का यह कथन पाठकों के रोंगटे खड़े कर देता है | इर प्रकार आज यहाँ जाति-पाती धर्म का वैमनस्य चारों ओर फैला हुआ है ,मानवीयता का हास हुआ है ,तब इस कहानी के माध्यम से लेखिका ने मानवमन में विद्यमान संवेदनशीलता को झंकृत करने का प्रयास हुआ है |

‘अभी उसी दिन ही तो’ कहानी में मनोविज्ञान का अजनबीपन पहलू व्यक्त हुआ है | ‘सकुन्ती’ जो प्रस्तुत कहानी की नायिका है,वह अपने पति की मृत्यु के बाद अपने बच्चों के व्यवहार से अनेक यन्त्रणाओं का शिकार बनती है | अपने बच्चों के दुर्व्यहार से ही उसके मन में अकेलापन का जन्म होता है | मनोविज्ञान भी इस बात की पृष्टि करता है-

“अजनबीपन का एक कारण व्यवहार की कृत्रिमता है | व्यवहार की इस कृत्रिमता के कारण व्यक्ति पहले परिवार से ,फिर समाज से अततः अपने आप से अजनबी हो जाता है |”⁷

संदर्भ सूचि :-

(१) संमेलन -भाग-८९-विभूति मिश्र -पृष्ठ-७३

- (२) बादलों के धरे - कृष्णासोबती -पृष्ठ-२९
- (३) नयी कहानी पुर्नविचार -मधुरेश-पृष्ठ-२३२-२३३
- (४) बादलों के धरे - कृष्णासोबती -पृष्ठ-१२९
- (५) नयी कहानी पुर्नविचार -मधुरेश-पृष्ठ-२२९
- (६) बादलों के धरे - कृष्णासोबती -पृष्ठ-१७०
- (७) नयी कहानी और अमरकांत -निर्मल सिंहल -पृष्ठ-३५

બરોબર ૨૦૦ વર્ષ પહેલા કચ્છ અને ગુજરાતની તાસીર બદલી નાખતો ભયંકર

9

ધરતીકંપ આવ્યો હતો

*મિહિર એમ વોરા **અનિલ એચ ગોર

ભૌતિક વિજ્ઞાનભવન શ્રી આર આર લાલન કોલેજ ભુજ કચ્છ.

મિત્રો ૧૬ જૂને આજથી બરોબર ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલા કચ્છ અને ગુજરાતની તાસીર બદલી નાખતો ભયંકર ધરતીકંપ આવ્યો હતો અને જેને કારણે ભારતને અને ખાસતો કચ્છને બહુ નુકશાન ભોગવવાનું આવ્યું હતું તે હતો અલ્લાહ બંધનો બનાવના ૨૭ .૯ રિક્ટર સ્કેલનો ધરતીકંપ ... 16 જૂન 1891 નાસાંજે પોણા સાત વાગ્યે 7.9 મેગ્નિટ્યુડનો અતિ વિનાશક ભૂકંપ થયો હતો.જેને કચ્છના નકશામાંથી સિંધુનું વહેણ ગાયબ કરીને 90 કિલોમીટર લાંબો,16 કિલોમીટર પહોળો અને 6 મીટર ઊંચો એકબંધ સર્જી દીધો હતો, જે ઇતિહાસમાં અલ્લાહબંધથી ઓળખાય છે. પાકિસ્તાનના સિંધુ નદીની એક ચેનલ જેનરાથી ઓળખાયછે,તેનો અલ્લાહબંધ સર્જઈ જતા કચ્છ સાથે છેડો આ દિવસથી ફાટી ગયો હતો. આ વહેણ સાથે કચ્છના લખપત બંદરનું ઓમાન,કરાચી અને અફઘાનિસ્તાન જેવા દેશો સાથેનું ઇનલેન્ડને વિગેશન બંધ થતા વહાણ વટા ઉદ્યોગ અને લખપત આર્થિક રીતે પડી ભાંગ્યું હતું.જાણકારોના મત મુજબ આ ઘટનાથી ગુજરાતમાં અંદાજિત 2000 લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા અને 7000 ઘર ધરાશાયી થયા હતા.જોકે આ ભૂકંપ વર્ષ 893 માંડેબાલ અને 1668 માં બ્રાહ્મણાબાદ આવેલો આ ભૂકંપ અત્યાર સુધીનો કચ્છનો સૌથી ભયાવહ ભૂકંપ સાબિત થયો હતો. સિંધુ નદી રૂઠી બદલાવ :ભૂગોળ બદલાઈ, જમીનની તાસીર બદલી ગઈ અલ્લાહબંધના સર્જન સમયે જમીન ઉપસી આવતા અહીંનું સમગ્ર ભૂગોળ બદલાઈ ગયું હતું,જોકે સિંધુનું મીઠું વહેણ બંધ થઈ જતા અહીં નદી અને રણના સંયોગ પર નિર્ભર મહત્વની વન્ય સંપદા પણ નાશ પામી હતી. જોકે સંશોધન પત્રોમાં હાલકલાઈમે ટચેન્જ પર વધારે સંશોધન થયું નથી.પણ સિંધથી શક્તિ બેટખારો પાટ સર્જતા જમીનની તાસીર બદલી ગઈ હતી.હવે અહીંની રેતીના સેમ્પલ એકત્રિત કરી તેના પર સંશોધકો 10,000 વર્ષમાં શું-શું બદલાવ આવ્યા તેના પર સંશોધન કરી રહ્યા છે.કચ્છ આજ તેના સફેદરણના કારણે જગ વિખ્યાત છે આ રણ પણ ભૂકંપ ની દેન છે.ભૂકંપ બાદ સિંધુનું પાણી કચ્છમાં આવતું બંધ થયું હતું, ત્યાર બાદ દરિયાના પાણી કચ્છમાં ફરી વળ્યા હતા.પશ્ચિમમાં કિકોના માધ્યમથી સમયાંતરે પાણી આ રણમાં ફરી વળે છે.જેના કારણે આ રણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. કચ્છના રણમાં ભૂકંપ બાદ ઉભી થયેલી આ કુદરતી બંધ છે.જેને અલ્લાહબંધ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.સમય સાથે આ કુદરતી બંધની ઉંચાઈમાં ઘટાડો થયો છે, જોકે આજે પણ આ કુદરતી દિવાલ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે.લાલ ચોખા કાયમ બંધ જ થઈ ગયા લખપતથી કચ્છને આઠ લાખ કોરીની આવક થતી હતી.અહીં વિપુલ પ્રમાણમાં ડાંગરનું ઉત્પાદન થતુંહ તું.જે સિંધુના વહેણ સાથે બંધ થઈ ગયું.લાલ ચોખાની નિકાસ અન્ય દેશોમાં થતી હતી.લખપતનો આર્થિક વ્યવહાર તૂટી પડતા અહીંથી લોકો હિજરત કરી ગયા.લિગ્રાન્ડ જેકબ નામના

અંગ્રેજ અધિકારીએ 1860માં લખપતની મુલાકાત લીધી ત્યારે નોંધ્યું કે અહીં માત્ર 20 લોકો જ બચ્યા છે, જેમાંથી 12 માત્રને તેણે જોયા હતા. લગભગ 2400 કિમી દૂર કલકત્તા સુધી ભૂકંપની અસર વર્તાઈ. જેને 2400 કિલોમીટર દૂર આવેલા કલકત્તામાં પણ ખળભળાટ સર્જી દીધો હતો. ભુજમાં 1140 લોકો મોતને ભેટ્યા હતા અને 7000 ઘર ધરાશાયી થયા હતા ભૂકંપની સાંજે પ્રલયકારી પ્રથમ આંચકો આવ્યો હતો, જે પછી આંચકા આખીરાત ચાલતા રહ્યા. ભુજમાં 7000 મકાન ધરાશાયી થયા હતા અને 1140 લોકો મૃત્યુ પામ્યા હતા. બ્રિટિશ સરકારે 4000 રૂપિયાની સહાય મોકલી કેપ્ટન મેકમર્ડોએ બ્રિટિશ સરકારને પત્ર લખી જાણ કરી કે અંજારમાં 1547 મકાન નાશ પામ્યાં છે. જેની કિંમત 4,73,790 કોરી થાય છે અને વાર્ષિક ભાડું 26,778 કોરી થાય છે. મેકમર્ડોના પત્રો સંદર્ભે 20 ઓક્ટોબર 1819ના રોજ બ્રિટિશ સરકારે કચ્છ અને ખાસ કરીને અંજારમાં થયેલા નુકશાન પ્રત્યે સંવેદના દર્શાવી હતી અને આજથી 200 વર્ષ પહેલા 4000 રૂપિયા જેટલી મોટી રકમની સહાય કેપ્ટનને મોકલી વિતરણ કરવા જણાવ્યું હતું. કેપ્ટન મેકમર્ડોએ તત્કાલીન એશિયાટિક ક્વર્નલમાં 1819 ના ભૂકંપનું વર્ણન કરતા લખ્યું કે, " 19મી જૂન, 1819. અમે અત્યારે માનસિક તંગદાલતમાં છીએ. ગઈ કાલે સાંજે 6 થી 7 વચ્ચે ભયાનક ભૂકંપ થયો. ભુજના ગઢની દીવાલો જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ છે. રાજાના મહેલ સહિત ઘણીમોટી સંખ્યામાં મકાનોને પારાવાર નુકસાન થયું છે. આજે ધરતીકંપને ત્રણ દિવસ થયા. હજુ ધરતીમાં આંચકા વારંવાર આવ્યા કરે છે. ભુજના શહેરીજનોનું કલ્પાંત દુઃખ છે. ઘણા ને લાગ્યું છે, લોહી લુહાણ છે, ભયથી બેબાકળા છે. ભુજ બહાર નાના નાના ડુંગરની ધાર પાસે લોકો ભાગી ગયા છે. ત્યાં રહે છે પણ દરરોજ સાંજે તેઓ પોતાના જમીનદોસ્ત થયેલા ઘરોમાંથી પોતાના કુટુંબીજનો, પત્ની, છોકરા, ભાઈબહેન, મા બાપ વગેરેના છૂંદાયેલા દેહો મેળવવા ગામમાં જાય છે. બીક છે, ક્યાંક જ્વાળામુખી પણ ફાટ્યો હશે. અંજારમાં પણ નુકસાન છે" આ વર્ણન શબ્દશઃ કેપ્ટને લખ્યું હતું. વિદ્યાકોટ : ભારત-પાક આંતરરાષ્ટ્રીય બોર્ડર, એ વખત નોડિફેન્સ પોઇન્ટ વિદ્યાકોટ આજે ભારત પાકિસ્તાન વચ્ચેની આંતરરાષ્ટ્રીય બોર્ડર છે. સ્થાનિક જુનવાણી લોકોએ આંખે દેખ્યો અહેવાલની જેમ જણાવ્યું હતું કે, વિદ્યાકોટએ 18 મી સદીમાં કિલ્લો હતો. લખપતથી કરાંચી બંદર વચ્ચે એ કચ્છના રાજાનો એડિફેન્સ પોઇન્ટ હતો. જે-તે સમયે વેપારીઓ જે કરાચી અને લખપત સુધી વહાણવટાના વેપારમાં જોખમ લઈ આવતા એ સૈન્યના આશરે અહીં રોકાતા. તેમને અહીં સૈન્યનું રક્ષણ મળતું હતું. ભૂકંપમાં આ કિલ્લો નેસ્તનાબૂદ થયો અને કેટલાય લોકો મોત પામ્યા હતા. આટલી મોટી સપાટી ક્યાંય નથી ઉઠ્ઠવી પાકિસ્તાનના સિંઘથી લઈને કચ્છના મોટા રણમાં શક્તિ બેટ સુધીના બંને છેડે ભૂકંપે કચ્છને ન માત્ર વિશ્વના ભૂસ્તરશાસ્ત્રને એટલો ઊંડો આંચકો આપ્યો છે. સર્જાયેલ ભૂ-ભાગ એટલે કે અલ્લાહબંધ 90 કિલોમીટર લાંબો, 16 કિલોમીટર પહોળો અને 6 મીટર ઊંચો જમીની સપાટી ભૂકંપ થકી ઉઠ્ઠવી છે. જે વિશ્વનો એકમાત્ર છે, અન્ય ક્યાંય નથી તેમ અલ્લાહ બંધ પર સંશોધન કરનારા અને કચ્છ યુનિવર્સિટીના પૃથ્વી અને પર્યાવરણ વિજ્ઞાન વિભાગના વડા ડો. મહેશ ઠક્કરે જણાવ્યું હતું. લખપતથી પાકિસ્તાન તરફ 35 કિલોમીટર દૂર નરા ચેનલમાં એક કિલ્લો આવેલો હતો, જેનું નામ છે

સિંદરી કિલ્લો અલ્લાહબંધનો કુલ વિસ્તાર 19 ફૂટ ઊપસ્યો તો સિંદરી કિલ્લો જમીનમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. સિંદરી બંદર એ સમયે કચ્છ અને પાકિસ્તાન વચ્ચેનું કસ્ટમ કલેક્શન સેન્ટર હતું. બીજી તરફ સિંધના ડેલ્ટામાં આવેલ બાસ્તા બંદર વહાણવટાઓ માટે રોકવાનું એક સ્થાન હતું, અને એ પણ વહાણવટા ઉદ્યોગનું એ સમયનું કસ્ટમ કલેક્શન સેન્ટર હતું. જેનો હાલ માત્ર 1 મીટર જેટલો ભાગ હયાત બચ્યો છે. કચ્છની ખાસ કરીને રણની જમીની તાસીર એવી છે કે, પહેલા 200 થી 300 મીટર સુધી રેત મિશ્રિત પડ છે, જે સેન્ડસેન્ડિમેન્ટથી ઓળખાય છે. તેની નીચે 35 કિલોમીટર ઊંડી જાડી પ્લેટ છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે, અલ્લાહબંધ નો ભાગ જે 6 મીટર જમીનથી ઉપસ્યો કે કઈ રીતે 35 કિલોમીટરની પ્લેટમાંથી પ્લેટડી ફોર્મેશન થયું તે વિષય પર સંશોધન ચાલુ છે. 1819 માં અંગ્રેજો એ કચ્છના લોકોને ભૂકંપ સહાય કરી હતી, પીડિતોને 4 હજાર રૂપિયા ચૂકવ્યા હતા 16 જૂન 1819 ના મહાભયાનક ભૂકંપ બાદ અંગ્રેજ અધિકારીઓ એ ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીને થોક બંધ પત્રો લખ્યા હતા. પત્રોના આધારે બ્રિટિશ સરકારે કચ્છના ભૂકંપ પીડિતોને તે સમયે 4 હજાર રૂપિયાની સહાય કરી હતી. હાલ આઈ.એસ.આર આ વિષય પર સંશોધન કરી રહ્યું છે આમ આ અલ્લાહ બંધ કાયમ માટે યાદ રહી ગયો છે પણ કદાચ એક શક્યતા એક છે કે ૨૦૦૧ ના વિનાશકારી ભૂકંપ પછી પાછું સિંધનું પાણી કચ્છ તરફ વળ્યું છે આના માટે ઈસરોના વૈજ્ઞાનિકો પણ સંશોધન કરે છે જે એક સારી બાબત છે .

સંદર્ભ : તારીખ ૧૬ જૂનેના તમામ કચ્છના અખબારો કચ્છમિત્ર , દિવ્યભાસ્કર , ગુજરાત સમાચાર , સંદેશની કોલમો અને વિવિધ વૈજ્ઞાનિકોના ૧૬જૂને કચ્છ યુનિવર્સિટી ખાતે આયોજિત નેશનલ ફિલ્ડવર્કશોપમાં તારણ આધારિત લેખ...

Use of Electronic-resources in Gujarat: An Analysis of e-resources in Post Graduate engineering colleges affiliated to GTU.

10

Submitted by

Mr. NIMESH KANTILAL JOTANGIA

B.Sc.,M.L.I.Sc.,GSET

Librarian

Darshan Inst. Of Engineering & Technology for Diploma studies-Rajkot.

Ph.D Research Scholar, Saurashtra University, Rajkot.

Abstract

The study was conducted to find out the use of Electronic Resources by the students of Faculty members and students of post graduate engineering colleges affiliated to GTU. Objectives of the study were to determine the frequency of utilization, major problems users face while using e-resources, to study the purpose of use, to determine the advantages and disadvantages, and to find out the format which users usually prefer. The data was collected with the help of questionnaire and analyzed by simple statistical method. A total number of 925 users from the postgraduate engineering students and faculty members were selected and their response was obtained with the help of questionnaire. According to the main findings of this research the students and faculty members seem to be very interested in using e-resources, because they use e-resources for academic purpose, for teaching purpose and for research work purpose. The main problems found during this study are slow access speed, lack of sufficient databases and Lack of ICT Infrastructure, etc. Besides this they also need to get trained for an effective use of these resources. It is also recommended that post graduate engineering colleges should arrange some training and orientation programme for the maximum usage of e-resources. Colleges should have to provide high speed network within campus. It is also recommended that colleges should have increase access points for the use of e-resources in the campus.

Keywords: Electronic Resources, awareness of e-resources, Library, Online Database, GTU, Post Graduate Engineering Colleges.

1. Introduction:

Information and communication technology has rapidly changed in twenty first Century. It has changed the way of teaching, learning and conducting the research in Academic Institutions. Recent development in information and Communication Technology (TCT) especially the internet and the web have brought significant changes in the ways of the information being generated, distributed and accessed and being used. Development of ICT, information centers are migrated from print resources to electronic resources. Today the libraries are migrating from traditional to digital libraries. Libraries are providing access to various learning resources in electronic form for its users. E-Resources are occupying a major role in Information Communication Technology. The Different types of E-resources are E-books, E-journals, E-Conference proceedings, E-maps, E-reports, E-thesis, E newspapers, Cds/DVDs, institutional repository and some online e-learning websites such as MOOCs, SWAYUAM etc. Today, the users are access and utilize the online resources and other services by the implement of ICT in the libraries effectively. E-Resources are becoming

most important these days as it is more up-to-date. Most of the Academic Institutions are providing Electronic resources in their libraries for their faculty members and students. E-resources can be accessed anywhere, anytime and any device by many people or users at the same time, which makes it very convenient to use. Now a day more and more libraries are subscribing e-resources to satisfy their user's information needs. Thus e-resources are useful to upgrade teaching and learning skills of faculty members as well students of any educational institute. Present study was selected to study the utilization of the various e-resources by the faculty members and students of post graduate engineering colleges affiliated to GTU.

2. Review of Literature:

Majid &Abazova,(1999)explored the use of e-resources relevant to computer literacy among academic staff of the International Islamic University, Malaysia. Nearly all respondents considered themselves to have good or very good computer skills.

Thanuskodi,(2011) discussed following recommendations are made for the effective use of e-resources by the users of Dr T.P.M. Library, Madurai Kamaraj University ,that are The LIS professionals of the Central Library have to spread more awareness on e-resources. In this context the website of library, and newsletter of the Institution should highlight the available e resources in the library regularly. Higher speeds Wi-Fi campus needs to be developed by Central Library, so that users can use online e-resources and internet within the campus according to their convenience.

Mirza, Muhammad Sajid and Mahmood,Khalid (2012) described to evaluate the effectiveness of electronic resources and services in Pakistani University libraries on the basis of users' satisfaction. A survey method was employed to conduct the research, using convenience sampling, eight university libraries, four each from Islamabad and Lahore including two from the Public sector and two from the Private sector, having IT applications, were included in the users survey. The total population (i.e.40, 236) of library users was very large, therefore a reasonable, manageable and convenient sample of 800 library users, including 100 users each from the eight libraries was selected. A semi structured questionnaire was designed to collect data, while a five point Likert scale from 1(Dissatisfied) to 5(Extremely satisfied) was used to measure the satisfaction level of the respondent. The study concludes that Pakistani University libraries are offering electronic resources and services to their users.

Praveen Kumari, (2015) discussed about the advantages and disadvantages of electronic resources in academic libraries and also discuss the role of a library to procurement of e-resources. In this paper explains various levels in the process of e-resources implementations.

3. Scope and Limitation:

It is very important to know that information regarding the research topic to obtain from which field it pertaining. On the basis of size of the field, researcher can get the idea regarding population available. According to the problem of the study respondent is decided

and the information to be obtained is also decided, this will ultimately decide the population and sample required for the study.

According to the title of the study, scope of the study covers 59 post graduate engineering colleges affiliated to GTU.

Limitations of the study on the basis of scope and objectives are as under:

- The study is limited to only affiliate post graduated engineering colleges of GTU in Gujarat.
- The selected post graduated engineering colleges affiliated to GTU only up to academic year 2016 is included, the colleges affiliation after academic year 2016 are excluded from the study.
- The data collected is up to limited period during the year January'2017 to December'2018.
- The geographical area is restricted up to 20 post graduate engineering colleges affiliated to GTU

4. Objectives of the Study:

The main objectives of the study is to find out the awareness and utilization of electronic resources by the faculty members and students in the institution and to rectify the problems of the users to getting the relevant information. The study was conducted and designed to achieve the following objectives;

- 1) To know the awareness and use of e-resources.
- 2) To identify various e-resources using by the users of post graduates engineering colleges.
- 3) To know the sufficient infrastructure facilities available in College libraries.
- 4) To know the different purposes of using e-resources by users.
- 5) To know the productivity and quality of information retrieved through e- resources.
- 6) To find out problem faced by users while accessing e-resources.
- 7) To know the level of satisfaction of e-resources among the users.
- 8) To suggest measures to take full advantage of information technology to make institutional library more digitally resourceful and for providing better information service.

5. Methodology of the Study:

The present study consists of Students and Faculty members of post graduate engineering colleges of Gujarat State. A structured questionnaire was prepared to collect the data from the users of e-resources. For the analysis 1322 questionnaires were circulate to the faculty members and students, total 925 questionnaires were collected and the data was analyzed through descriptive analysis.

6. Data analysis and Interpretation:

The data which are collected from faculty members and students through various data collection techniques have been organized and analyzed. The responses received through questionnaire the data is analyzed and interpreted in the following sections

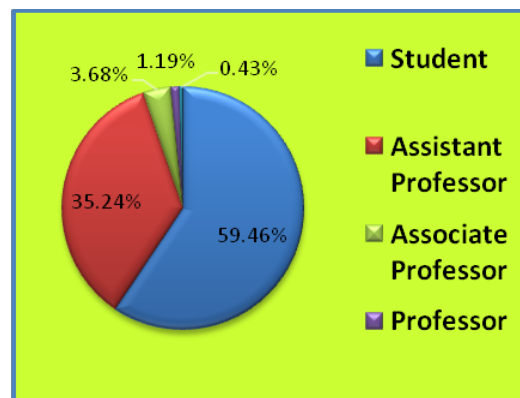
6.1. Category-wise number of Respondents:

Table 1: Category-wise Response

Category	Total Questionnaires Distributed	Questionnaires Received	Percent (%)
PG Engineering Student	635	550	59.46%
Assistant Professor	481	326	35.24
Associate Professor	96	34	3.68
Professor	90	11	1.19
Lecturer	20	4	0.43
Total	1322	925	100.00

Table-1:The Survey was conducted in post graduate engineering colleges of GTU, among the students and faculty members. Total 1322 questionnaires were distributed to faculty and Post graduate engineering students, 925 members were responded to given their questionnaire. It is noticed that out of the 925 respondents, 59.46% of the PG Engineering Student ,35.24% of Assistant Professor and 3.68% of Associate Professor and 0.43% of Lecturer.

(Figure 1: Category-wise Response)

6.2. Awareness of E-resources:

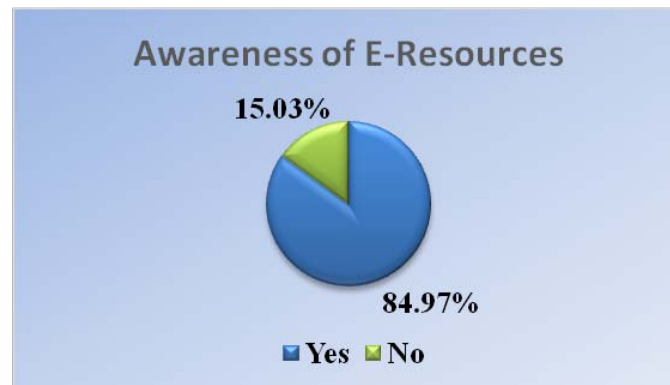
Table 2: Awareness of E-resources

Aware	Number of Respondents	Percent (%)
-------	-----------------------	-------------

Yes	786	84.97%
No	139	15.03%
Total	925	100.00%

Table – 2: The Table 2 shows that Majority of the user 84.97% are using e-resources out of 924 respondents for enhancing their knowledge. Thus, majority of the respondents are aware of e-resources.

(Figure 2: Awareness of E-Resources)

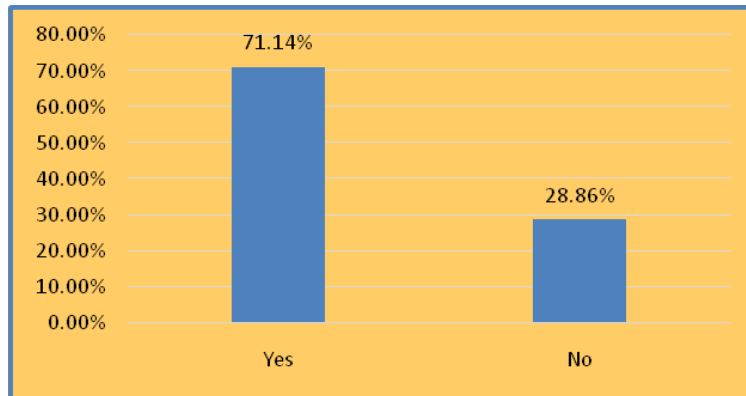
6.3. Usage of Full-Text E-resources:

Table 3: Usage of Full-Text E-resources

Usage	Number of Respondents	Percent (%)
Yes	658	71.14%
No	267	28.86%
Total	925	100.00%

Table-3: It is reflected from the Table 3 that 658 (71.14%) respondents are using full-text E resources whereas 267 (28.86%) respondents are not using full-text E-resources. Overall, in affiliated colleges of post graduate engineering colleges to GTU, usage ratio of full-text E-resources is very high.

(Figure 3: Usage of Full-Text E-resources)

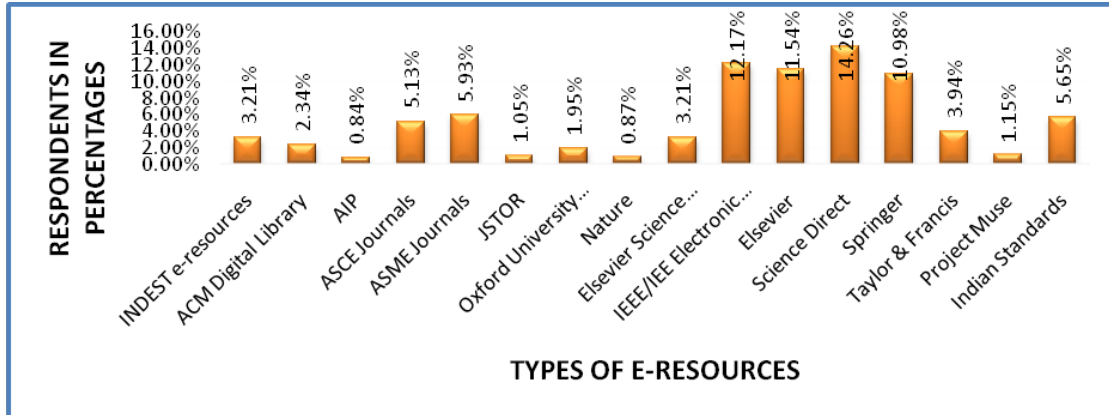
6.4. Types (names) of E-Resource Usage:

Table 4: Types (names) of E-Resource Usage

Type of e-resources/databases?	Number of Respondents	Percent (%)
INDEST e-resources	92	3.21%
ACM Digital Library	67	2.34%
AIP	24	0.84%
ASCE Journals	147	5.13%
ASME Journals	170	5.93%
JSTOR	30	1.05%
Oxford University Press	56	1.95%
Nature	25	0.87%
Elsevier Science Direct	92	3.21%
IEEE/IEE Electronic Library Online (IEL)	349	12.17%
Elsevier	331	11.54%
Science Direct	409	14.26%
Springer	315	10.98%
Taylor & Francis	113	3.94%
Project Muse	33	1.15%
Indian Standards	162	5.65%
McGraw Hill's Access Engineering	87	3.03%
Scopus Database	85	2.96%
Emerald Full-text	40	1.39%
ISID Database	15	0.52%
Total	2868	100.00%

Table-4: It is also revealed from the table that, Science Direct, IEEE/IEE Electronic Library Online (IEL), Elsevier and Springer e-resources are more used by respondents compare to other e-resources, whereas Project muse and ISID database are least used e-resources by the respondents.

(Figure 4: Types (names) of E-Resource Usage)

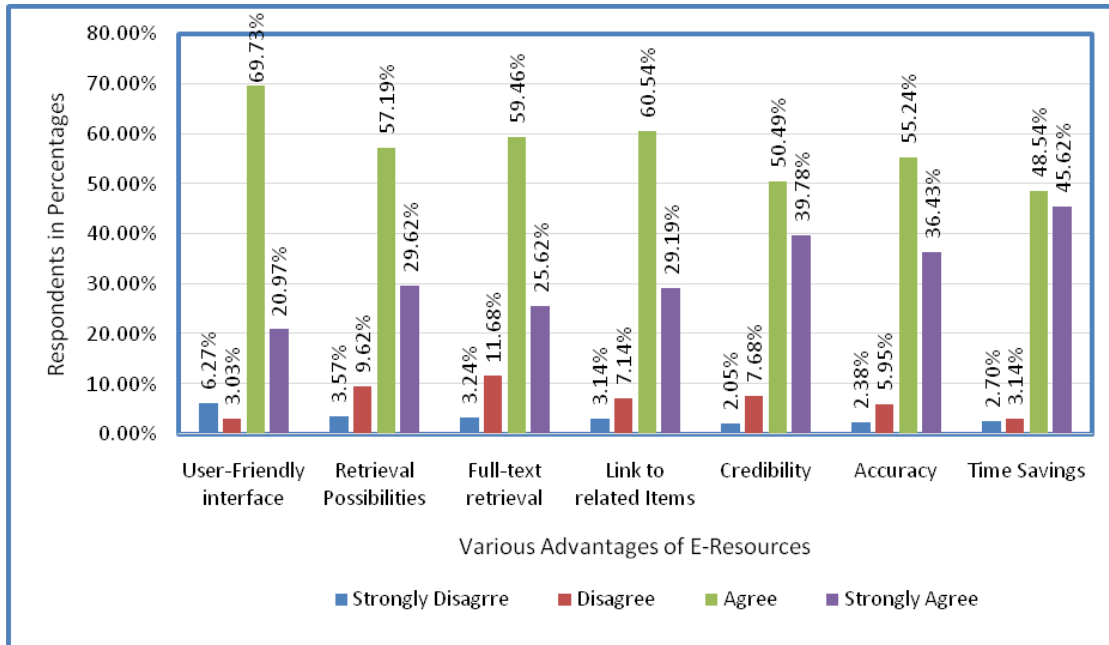
6.5. Advantages of E-resources:

Table 5: various advantages of using e-resources

Advantages	Strongly Disagree	Disagree	Agree	Strongly Agree	Total
User-Friendly interface	58 6.27%	28 3.03%	645 69.73%	194 20.97%	925
Retrieval Possibilities	33 3.57%	89 9.62%	529 57.19%	274 29.62%	925
Full-text retrieval	30 3.24%	108 11.68%	550 59.46%	237 25.62%	925
Link to related Items	29 3.14%	66 7.14%	560 60.54%	270 29.19%	925
Credibility	19 2.05%	71 7.68%	467 50.49%	368 39.78%	925
Accuracy	22 2.38%	55 5.95%	511 55.24%	337 36.43%	925
Time Savings	25 2.70%	29 3.14%	449 48.54%	422 45.62%	925

Table 5 shows the various advantages of using of e-resources amongst PG engineering students and faculty members It is found from the table 6 that among User-Friendly interface, 645 (69.73%) respondents agree,529 (57.19%) respondents agree to Retrieval Possibilities, 550 (59.46%) respondents agree to Full-text retrieval, 560 (60.54%) respondents agree to Link to related Items, 467 (50.49%) respondents agree to credibility,511 (55.24%) respondents agree to Accuracy and 449 (48.54%) respondents agree to Time Savings.

(Figure 5: various advantages of using e-resources)

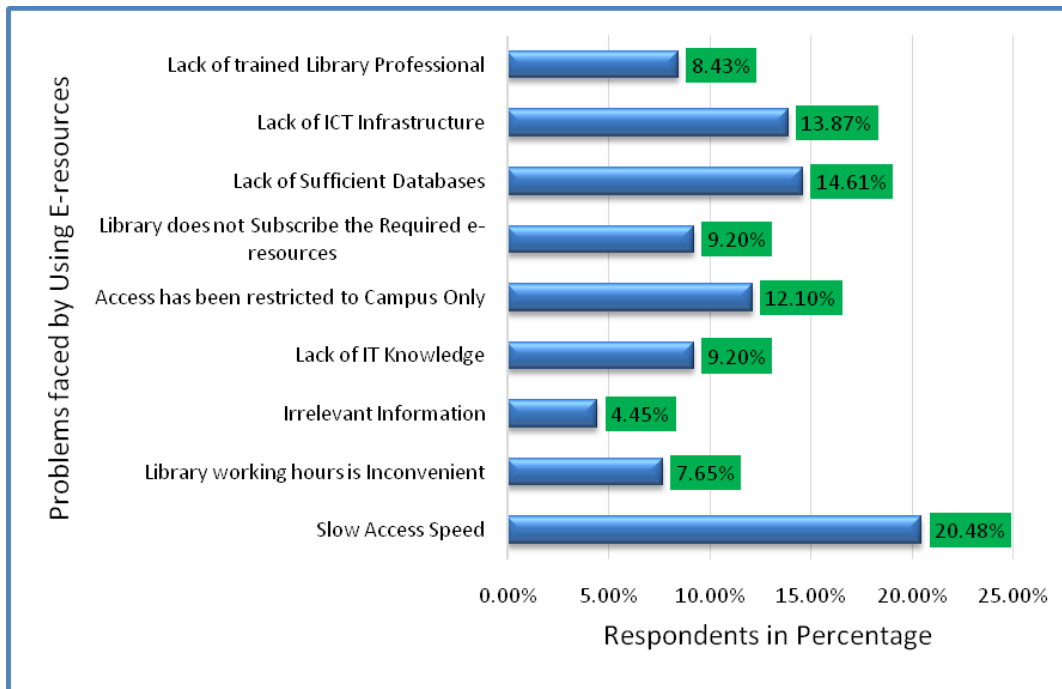
6.6. Problem Faced During Accessing E-Resource:

Table 6: Problem Faced During Accessing E-Resource:

Problems	Respondent	Percentage (%)
Slow Access Speed	474	20.48%
Library working hours is Inconvenient	177	7.65%
Irrelevant Information	103	4.45%
Lack of IT Knowledge	213	9.20%
Access has been restricted to Campus Only	280	12.10%
Library does not Subscribe the Required e-resources	213	9.20%
Lack of Sufficient Databases	338	14.61%
Lack of ICT Infrastructure	321	13.87%
Lack of trained Library Professional	195	8.43%
Total	2314	100%

Table 6 shows the various problems faced by the respondents while accessing e-resources. It is observed from the table that maximum 474 (20.48%) respondents were faced problem of Slow Access Speed and 338 (14.61%) respondents were faced problem of Lack of trained Library Professional.

(Figure 6: Problem Faced During Accessing E-Resource)

6.7. Benefits of E-resources In Compare to Print Resources

Table 7: Benefits of E-resources In Compare to Print Resources

Benefits	Respondent	Percentage (%)
Up to date & latest Information	525	17.61%
Faster access to Information	445	14.93%
Continuing Professional Development	222	7.45%
Links to other related e-resources	313	10.50%
Save Time & Money	618	20.73%
Access to E-archive	248	8.32%
Allow 24X7 Access to e-resources	602	20.19%
Any Other	8	0.27%
Total	2981	100.00%

Table 7 shows the **benefits of E-resources in compare to print resources**. It is found from the table that among 925 respondents, 525 (17.61%) respondents are getting more benefits of Up to date & latest Information, 618 (20.73%) respondents are getting more benefits of Save Time & Money and 602 (20.19%) respondents are getting more benefits of Allow 24X7 Access to e-resources compare to print resources.

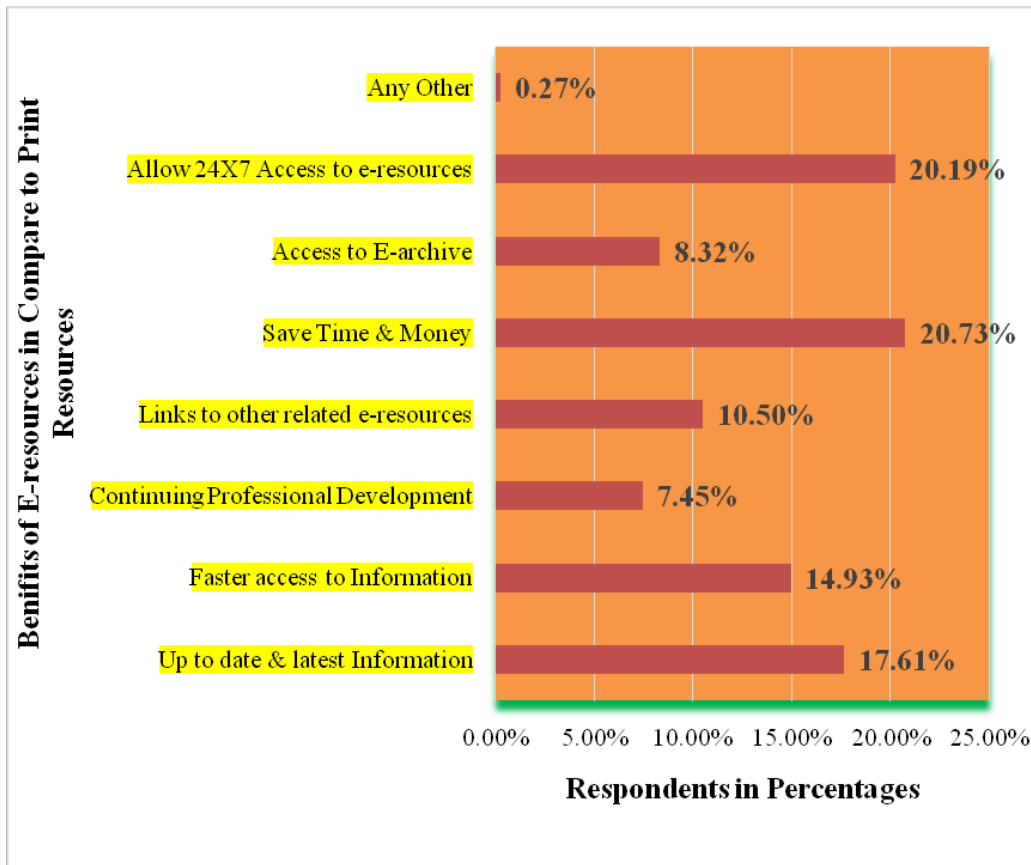

Figure 7: Benefits of E-resources In Compare to Print Resources
8.
c)

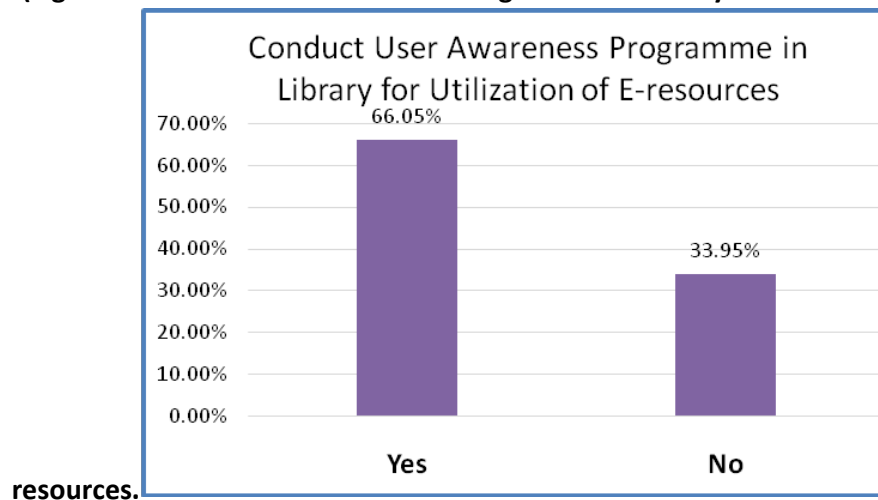
6.8. Conduct User Awareness Programme in Library for Utilization of E-resources.

Table 8: Conduct User Awareness Programme in Library for Utilization of E-resources.

User Awareness Programme	Respondent	Percentage%
Yes	611	66.05%
No	314	33.95%
Total	925	100.00%

It is reflected from the Table 8 that 611 (66.05%) respondents are agree to conduct user awareness programme by the library for the utilization of e-resources, whereas 314 (33.95%) respondents are not agree to conduct user awareness programme by the library. Overall, the ratio of conducting user awareness programme in library is very high.

(Figure 8:Conduct User Awareness Programme in Library for Use of E-

7. Findings& Suggestions:

Findings

- Research findings indicate that 1322 questionnaires were distributed amongst the PG engineering students and Faculty members of the 20 affiliated colleges of Gujarat Technological University covered under the scope of the study. Out of 1322 questionnaires distributed 1102 filled-up questionnaires were received. Finally, out of 1102 filled up questionnaires 925 questionnaires were selected after scrutiny and 397 questionnaires were not used in the main analysis due to incompleteness and multiple answers questionnaires. So the response rate is 69.97%.
- It is found from the studythat 786 (84.97%) respondents are aware of e-resources whereas 139 (15.03%) respondents are not aware of e-resources. Thus, majority of the respondents are aware of e-resources.

Suggestions

On the basis of the present study following suggestions and recommendations are given for the improvement of the e-resources services provided to the college libraries to access better utilization of e-resources.

- Infrastructure at college level should be further increased for maximum utilization of the e-resources.
- Every college and universities subscribed more and more useful e- resources for the improvement educational quality of their students and staff members.
- Off Campus access of the e-resource must be provided bythe library.

- Library staff should be more helpful and keep up to date their knowledge about e-resources.
- All Institute should teach and aware about an importance of research to their students at very first year through orientation programme for good quality of research work. Thus, more orientation programme should be initiated by the colleges and university library to increase the use of e-resources.
- State Government and GTU should provide additional finance for required ICT facility to utilization of e-resources.
- College libraries should organize seminars and workshops for faculty members, students and LIS professionals at regular interval of time to create the awareness and usefulness of e-resources services among them and keep them pace with latest technological changes.
- In order to increase the speed, more bandwidth should be provided by the management to the colleges for the better utilization of e-resources.
- Printing facilities should be made available to the library users in reasonable rate for the more use of e-resources.

Conclusion:

Using of e-resources in post graduate engineering colleges by the faculty members and students are increasing day by day. All the faculty and students are having awareness about using the e-resources. The colleges has to increase the procurement of e-resources in the Library. The survival of an academic libraries depends upon the utility of its e-resources and services. The institutions need to be provide infrastructure facilities and also provide awareness programmes and orientation programmes for effective use of e-resources by the faculty members and students.

REFERENCES

- 1.Bhatia, J. (2011). Use of Electronic Resources in Degree College Libraries in Chandigarh. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 31(6),480-484.
- 2.Jadhao,Vijay, P. (2020).digital library: an overview in new era. *Studies in Indian place names*.49(40),251-253.Retrieved from :shorturl.at/wPY19
- 3.Kumari,Parveen (2015), "Procurement, Management And Use of E-Resource In Current Library Trends: Common Issues", *International Journal of Digital Library Services*, 2(5), 150-159.
- 4.Kurhekar, Premlata.(2020).E- Resource Management In The Libraries. National Conference on Academic Libraries in E-learning Environment: Role and Prospect.23(68),254-256.Retrieved from <https://scholar.google.co.in/>

5. Lallaisangzuali, (2013). A study on use of electronic resources for teaching and research by the faculty members of Mizoram university. (Doctoral Thesis) Retrieved from <http://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/120460>.
6. Majid, S. & Abazova, A.F. Computer literacy and use of electronic information sources by academics: A case study of International Islamic University of Malaysia. *Asian Libraries*, 1999, 8(4), 100-11.
7. S. Aravind (2017). Use of Electronic Resources in Engineering College Libraries: User Study, *Journal of Advances in Library and Information Science*, 6(1), 85-89.
8. Srinivas, Kadali and Anjaiah, M. (2020). Awareness and usage of electronics resources by the faculty and students in nallanarasimhareddy education society's group of institutions library, medchal district, telangana state: a study. *Our Heritage* 1(68), 3366-3372. Retrieved from: <https://scholar.google.co.in/>
9. Thanuskodi, S. (2011). Usage of Electronic Resources at Dr T.P.M. Library, Madurai Kamaraj University: A Case Study. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 31(6), 437-445.
10. Thanuskodi, S. (2012), "Use of E-resources by the Students and Researchers of Faculty of Arts, Annamalai University, *International Journal of Library Science*, 1(1), 1-7.

Portrayal of Kalidasa as an ambassador of environment

11

Dr. Yogini H. Vyas
Head Of Department, Sanskrit,
Uma Arts and NathibaCommerce Mahila College
Gandhinagar, Gujarat, India.

One of the burning issues of the present day world that is crying for the immediate attention to one and all is the ecological imbalance which has resulted in generating an adverse situation for mankind on the surface of the earth. All humanbeings require a favorable environment with the purity of its elements for their survival. Due to the so-called rapid industrialization and urbanization of the society and lack of appreciation for the flora and fauna of his surroundings, man who had found his happiest and safest day in the lap of mother Nature, is getting alienated from her day by day and has virtually become a poor victim of ultramodern inventions of science and technology. Eighty-four lakh species live in this universe, which include human beings, animals, birds, trees, mosquitos, worms, germs and so on. All the species have the power to converse and think in their own manner, but man is considered to be the best thinker. Hence, he is called 'manava' or 'manushya', the word derived from the root 'man' 'to think'. Philosophers, religious souls and great thinkers always warn human beings not to waste human life as it is attained with great difficulty.

The Sanskriti(culture) of every country depends on its environments, climatic conditions and human behavior. Literatures reflect in their own culture, geographical conditions, climatic influences and environmental aspects. Therefore, from this point of view the Vedic literature is the great utility to us and to the world society at large. Accordingly if we study the environmental conditions of our society and the world, we shall be greatly benefited in our living and healthy life. Sanskrit is the vehicle of civilization and culture of Bharatvarsha, i.e. India. Sanskrit has been serving the human race from the time immemorial. The Vedas are treated to be the oldest literature of the world. When the people of the other continents were under developed, our Vedic seers contributed to Science, Technology, Mathematics, Astrology, Cosmology, binary system which gave birth to computer science and high philosophical order at all. They built the treasure house of India full of human wisdom, social welfare, unity, peace and prosperity, instead of personal gain or internal prosperity at large.

The Vedic Aryans were children of nature. They studied Nature's drama very minutely. Sand-storm and cyclone, intense lightening, terrific thunderclaps, the heavy rush of rain in

monsoon, the swift flood in the stream that comes down from the hills, the scorching heat of the Sun, the cracking red flames of the fire, all witness to power beyond man's power. The Vedic sages felt the greatness of these forces. They adored and appreciated these forces. They worshiped and prayed them due to regard, surprise and fear. They realized instinctively that action, movement, creation, change and destruction in nature and thus they attributed divinity to Nature.

Vedas occupy a first place in the world literature. It is said that 'sarvajyanmayo hi sah' and 'sarvamvedatprasadhyati'. Agni, the God of Fire is a terrestrial, one of the most prominent of the deities of the Vedas. In the beginning of Rigveda, the Rishi says,

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् | होतारं रत्नधातमम् || - ऋग्वेदः १|१|१

I praise Agni, the God of fire, (who) is the family priest, the divine priest of the Yajna or ritual of worship, Hota, (and who) distributes great riches (wealth). The common manglacharana of Yajurvedic hymns needs no explanation how the Vedic seer was quite serious of preservation and promotion of their environment in particular and Nature in general. The Rishi says,

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षशान्तिः पृथिवीं शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः |

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवा शान्तिः ब्रह्म शान्तिः सर्व शान्तिः |

शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि |

यजुर्वेदः- ३०.१७

O Lord of Peace !

May there be peace in heaven and earth,

May the waters, plants and herbs give health and life to us,

May all the divine and material forces be merciful to us.

May all the forces of material and spiritual world be benevolent to us.

May peace itself bestow eternal joy on us.

In the Vedas, the order of the Universe is called 'Rita'. Rita reduces chaos to cosmos and gives order and integration to matter. It also gives symmetry and harmony in the environment. The Gayatri mantra has been chronicled in the Rigveda which was written in Sanskrit about 2500 to 3500 years ago, and the mantra may have been chanted for many centuries before that:

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं | भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् || - ऋग्वेद:-३|६२|१०

“By the grace of the Supreme God, Self-existent, Omniscient All-bliss, Source of Life, The Dispeller of all Sufferings and All-pervading. We meditate on the most excellent glory of the Supreme God; That He may lead us to noble works.” The mantra of Rigveda says:

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना | धियो विश्वा वि राजति || - ऋग्वेदः १|३|१२

Sarasvati, by the perception, awakens in consciousness the great flood (the vast movement of Ritam) and illumines entirely all the thoughts.

In order to have a conducive atmosphere for survival of human society, purity of both the aspects of environment is required. The Vedas, being the embodiments and epitomes of knowledge and wisdom of the great seers and saints of this country, have elaborately dealt with these two aspects of environment. The methodical study of this can guide us to identify the areas of pollution followed by the realization of the problem in its right perspective which will ultimately lead us to generate a public awareness for the solution of the problem. For living in atmosphere, where universal brotherhood and global fraternity are the salient features, the mind, which is the cause of all kinds of evil thoughts and narrow attitude, which is further turbulent and tenacious by nature, should be controlled and made transparent for attaining its purity. Hence, the Vedic seers have fervently prayed for a mind to be of auspicious resolution:

दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु | - शुक्ल यजुर्वेदः३४|१६

An uncontrolled and polluted mind is the root cause of all kinds of problems of human life. The Vedic seers have contemplated the design of the earth, as the loving mother, the nectar personified-where life has got a purposeful meaning and charming existence. It is told in the Vedas – माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः | - अथर्ववेदः १२|१|१२ The earth is our mother and we are her children. The Aryans of this sacred land have resolved to make their contemplations, conservations and creations ever elegant so as to obtain a pollution free environment. Keeping this in view the Vedic seers have prayed-

Dear Lord, grant us wisdom to enjoy Thy blessings. These may be showered on us, who obey Thy order.

May the wind filled with fragrance blow softly. May the rivers flow calmly, echoing sweet melody, And the plants grow their yield with fresh vitality

For us, the law-abiding devotees. - Yajurveda 13.27.29

The Rishi of Atharvaveda prays –“Maintain us in well-being in Summer, Winter, Dew-time, Spring, Autumn, and Rainy season. Grant us happiness in cattle and children. May we enjoy your unassailed protection.”

In the Rigveda the goddess Ushas is consistently associated with and often identified with the dawn. She is generally an auspicious goddess associated with light and wealth. The following stanza from one of the finest hymns of Dawn (I-113) furnish more general picture of this fairest creation of Vedic poetry: “There Heaven’s daughter has appeared before us, The maiden flushing in her brilliant garments. Thou Souran lady of all earthly treasure, Auspicious Dawn, flush here today upon us.” The Rishi describes Ushas – The Goddess of morning in this way - “Her colour changing, she, doubly brilliant, displays her body from the east, and follows to perfection the path of Order, and, as one who knows all, strays not from the quarters.”

The Samaveda prays the water, “We use thee, O water, so that thou makest us happy by curing our diseases. Thou rejuvenatest our potent energy, to enable us to have more progeny.” - Samaveda 1839

The Yajurveda also prays the water, “O water, thou art the reservoir of welfare and prosperity, sustains us to become strong. We look up to thee to be blessed by thy kind nectar on this earth.” This prayer truly highlights the high and heavenly position of rivers in the Vedic culture. The rivers are worshipped like goddesses, and considered sacred and the waters in rivers are treated as holy. The oldest living city of the world – Varanasi, situated on the bank of Ganga, and Rishikesh- Haridwar are considered as the holy seats of Mother Ganga.

The Ishopanisada states that the God is present in each and every part of this creation. ‘IshaVasyamidamSarvamYatkinchaJagatyamJagat’ (Iso.1). Thus it indicates that one should not dare to disturb the environment which is nothing but a manifestation of God. Following the Upanishadic maxims, like ‘Sarvamkhaluidam Brahma’, ‘Yatpinde tat Brahmande’ etc. also bear the same moral obligation to all. An interesting concept defending the destruction of animal-wealth has been suggested in Chandogyopanisad (6|9|3). Brihadaranykopianishad suggests offering trunodaka to birds and beasts as a duty(1|4|16).

According to the BrahmandaPuran (Poorvardh 24.26-30), the sun is called “Sahasrarashmi” (having thousand rays). It is further divided into three significant groups: “Vrushtisarjana” or “Amrita” (causing rain), “Gharmsarjana” (causing heat) and “Himsarjana” (causing snow).

Many Puranas shows the importance of the trees like bilva, tulasi and pipal. Since Manusmriti is regarded as the first ethical law book of human beings (Manav Dharma Shastra), it extends its applicability to the whole humanity, without being effected by space and time. It suggests that one must gently place some food on the ground for dogs, crows and insects. (Manusmriti 3|92)

In the great Indian epic, the Ramayana, when Lakshmana is lying unconscious, Hanuman brings the entire mountain for the recovery of Lakshmana. The entire Ramayana is filled with beautiful and very accurate accounts of plants. On the island of Lanka, it was forbidden to cut down trees. Although the king Ravana was guilty of abducting Sita, he always showed a sincere appreciation of trees. In his kingdom, planting of trees was considered a very praiseworthy activity. Trees were worshipped in Lanka and throughout India, as they still are today. It is clear from the detailed and abundant descriptions of 182 plants that Valmiki was absolutely familiar with the medical uses of the plants. We have seen Chitrakoot, Dandkaranya, and Panchavati forests, Dronagiri and Rushymuk mountains, animals in Ramayana who has made friendship with man. The bird Jatayu, monkey, squirrels had solved many problems of Rama and his society. We also get the description of different medicines in Ramayana.

- (1) MritaSanjeevani (which brings the dead back to life)
- (2) Vishalyakarani (which cures all wounds caused by weapons)
- (3) Suvarnakarani (which restores the body)
- (4) Sandhani (which joins the fractured bones)

Mahabharata has various verses advising protection of trees and forest. Bhishma says to Yudhishtir, 'Let not such trees as yield edible fruits be cut down in your dominions'. (Shanti parva, Adhyay 89) Ramayana and Mahabharata epics clearly mention about the Ganga, Yamuna, Kalindi, Sarayu, Narmada, Godavari, Krishna at etc.

A Stotra can be a prayer, a description or a conversation, but always with a poetic structure. It may be a simple poem expressing praise and personal devotion to a deity for example with embedded spiritual and philosophical doctrines. Lord Shiva is the most powerful God among the trinity who has given a strong message of the sustainability of the environment long ago. The Lord is almost always shown as wearing a necklace having 108 heads, made with seeds of the Rudraksha tree. The word Rudra means strict or

uncompromising and Aksha means eye. It illustrates the fact that Shiva is firm about his cosmic laws and strictly maintains law and order in the universe. Ganga is the most sacred river for pious Hindus and that according to a legend, Ganga has its source in Shiva and flows from His matted hair which is symbolically represented by depicting Ganga as a jet of water sprinkling out of his head and falling on the ground.

‘Aadityahridayam stotra’ was revealed by the sage Agastya to Rama on the battlefield before fighting the king Ravana. By worshipping Surya, Shree Rama killed Ravana and achieved victory, Kunti was blessed with Karna, Satrajit obtained Syamantak-mani, Dharma Raja obtained AkshayaPatra, Samba-the son of Jambvati could get himself cured of his leprosy and Mayurbhatta could make his body a diamond wise and became free from disease.

Kalidasa, the great poet – dramatist occupies a dominant place in the field of Sanskrit literature. The description of Nature in Kalidasa’s work is unique, majestic and significant one through which he earns the world-wide recognition as ‘the poet of Nature’. Kalidasa is truly called the National poet of India as the Ganga is our National river and the Geeta is our National scripture. He is a courtly poet, but his knowledge of the human heart and his understanding of the complex play of human motivation are profound. A keen observer of nature in all its varied aspects-he sees with a painter’s eye and speaks with a poet’s tongue-he is at the same time a learned writer who wears his enormous learning lightly and with grace.

In the Rtusamhara, the poet of nature Kalidasa portrays six Indian seasons in a most fascinating way. It is the first literary product of the young poet, whose eye misses no loveliness in nature where Kalidasa establishes an equal harmony between man and nature. Here, the poet shows the impact of various seasons upon the flora and fauna. In the Rtusamhara, Kalidasa shows that nature itself has its own beauty. Each and every season can glad the earth with their own virtue. Again, each and every season offers abundant items towards mankind which has been highlighted by the poet time and again in this lyric. For example, during the summer season, the women ally heat by using sandal paste and some other cosmetics used in their bath which are produced by some trees. All these reveal Kalidasa’s affectionate love towards his natural environment. In summer, deer, snake, lion, elephant, peacock, pig, frog, buffalo, monkey, oxen, sharabhassuffer due to scorching heat, thirst and they make search of watery place. Peacock, elephant and lion, serpent and frog etc. forget their revengeful approach to each other and have friendly relation. The curiosity of

Chataka to welcome clouds and the happiness of bees and peacock due to arrival to rain are well delineated here. The wild elephants are angry as they heard the noise of thundering of cloud. The satisfaction of Chatak and the pleasure of peacock are continued in autumn season as they are satisfied with rain. The sweet smell of flowers like Kadamba, Kesar, Ketaki and flowers of Kakumbha trees are enjoyed by women. The poem also shows cultural side of society and shakes our sensibility for eco consciousness and alerts the persons to preserve nature, to have inter-tuning with nature, to use and utilize the parts of nature for decoration by women. Respect towards nature enables persons not to cut trees and disturb the environment.

Meghaduta, the famous lyric of Kalidasa is written in Mandakranta meter. Even today, on the first day of Ashadha, the connoisseur remembers Kalidasa's Meghaduta. The floating clouds at sky pains Yaksha who is separated from his wife. Yaksha got a curse from his master Kuber due to his carelessness in duties. He has to obey the command of Kubera to live alone for one year at Ramagiri. Yaksha sends his love message to his wife at Alaka through cloud. He chooses cloud as a messenger and sends his messages to his beloved wife through cloud because कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाश्चेतनेषु (Unni 12) (for those who are afflicted with love could not at all distinguish between animate and inanimate). Yaksha instructs cloud for his path from Ramagiri to Alaka. The flight of cloud colours the rainbow (seven colours design of the incidents) as we experience through eyes of cloud like beauty of nature, its effect on birds and animals, its effect on human being, reflection of society and culture in nature, mythology and historical places of India. Yaksha treats cloud as an animate person who will move and give message to Yaksha's beloved wife. The beauty of trees like Ashoka, Mandar, Kalpavruksha (desire granting tree), Bakul, Devadar etc., flowers like Nima, Kutaja, Ketaka, Kadamba, Jasmine, Lotus, Kunda, Lodhra, Kurvaka, Shirisha, Nipa etc., Manasa lake, rivers like Reva, Vetravati, Shipra, Ganga, Saraswati, Yamuna, Sindhu, Gambhira, the mountains like Kailash, Himalaya, Amarakuta, Vindhya, Nicha enrich the poem with depiction of ecology. The minute detail of nature like blowing of breeze, rainbow, slopes of Himvan and other mountain slopes etc. are outstanding.

In the epic Kumarasambhava, Kalidasa portrays a very pleasing and exciting picture of environment. In the Himalaya Mountain, everybody becomes very excited and delighted by the presence of nature. The description of spring season as found in the third canto is very unique and noticeable where Kalidasa presents all the living and non-living objects of nature in the same platform. By presenting the natural objects in different important character of this

epic the poet establishes an equal harmony between man and nature. The live picture of the natural environment as found in the third canto may be mentioned here as a clear instance. Moreover, he shows that nature has its own feelings and emotions. These are nothing but Kalidasa's aware-mind towards nature or natural environment. The Himalaya is depicted as the great shelter for kiratas, hunters, animals and birds. The praise of mountain, moonbeams, rainclouds, cascading water of Bhagirathi narrate the lively picture of Himalaya and praises the Creator i.e. God, as a source of sacrificial materials and supporter of Earth. So, ecology is well presented here. "The delineation of Himalaya in the finest in characterization of poem" (Chandra 20). In Canto 3, Kalidasa has given the depiction of spring season. Cupid, God of love, (Kamadev) has created his spring to awake Lord Shiva from Samadhi and love Parvati so that their marriage can become possible as forecasted by Narad.

The attractive mind of Kalidasa towards nature is reveals from the beginning of the epic Raghuvamsa. In the second verse of the first canto, Kalidasa compares the description to the solar dynasty to the vast ocean and his poetical genius to a small boat. Similarly the poet calls the ocean as the rampart of the earth. The earth is a heroine. The ocean serves as her girdle and bracelet. These all shows Kalidasa's affectionate love towards nature or environment. In Raghuvamsha, Rama's journey from Lanka to Ayodhya depicts the ecological beauty of southern India. The beauty of nature enriches in the canto no 2, 4, 9, 13 and 14 of poem. In this way, ecology which is the part of eco criticism is well reflected here. The beauty of forest is well depicted thus: "The wind charged with the spray of the mountain streams, and bearing the fragrance of the gently shaken flowers of trees, served (refreshed) him, who purified by his righteous conduct was oppressed by heat as he had no umbrella with him" (Kale 10). King Dilip's pious and dedicated service and care to cow (Kamadhenu) reflects his love for animals. Thus, it reminds of eco criticism which also encourages animal study.

The Malavikagnimitram is known as the first attempt of dramatic creation of Kalidasa containing the love-story between the king Agnimitra and Malavika as its central theme. From the beginning to the end, in delineation of the main theme, the poet associates various types of pictures of different seasons, and natural objects like the Sun, Moon, Clouds, Sky etc. are the inanimate objects apart from flora and fauna in a very fantastic manner which ultimately reflects the aware or attractive mind of Kalidasa towards his surroundings. In the Malavikagnimitram, Kalidasa portrays a very delightful and exciting picture of environment.

The heroine of the play Malavika, the Paribrajika, the king Agnimitra, the Vidusaka etc. who became delighted by such types of environment. Kalidasa makes an interrelationship between man and nature. As for instance, in the third act of the Malavikagnimitram, Malavika goes to the Asoka-garden to strike the Asoka-tree which is eagerly waiting for the kick of a fair lady to blossom fully. To make an intimate relationship between man and nature Kalidasa establishes this concept that the natural objects have also the capacity to share with human feelings. For example, in the third act the intoxicated cuckoos with pleasant notes asked the king that if the love-torture is bearable. Again, this play reflects Kalidasa's emphastic mind to protect the plant kingdom. By comparing the natural elements to the hero and the heroine of the play, the poet establishes an equal harmony between man and nature where the natural objects are stands in the human form. Sometimes, Kalidasa places the animals in higher position than man. In the third act, Malavika is compared to the hidden treasure jealously guarded by the serpents, suggesting that Malavika was under the strictest watch of the queen Dharini which suggests man's dependence on even the poisonous snake for guarding his wealth. All these reveal Kalidasa's awareness and great concern towards environment.

In the Vikramorvasiyam the poet of nature, Kalidasa endows poetic grandeur in the delineation of nature. In this description of nature the dramatist includes the inanimate objects apart from the flora and fauna. He deals with all these from a subjective point of view. King Pururava, the hero of the play becomes almost mad in grief due to separation from his beloved. So, in search of his beloved in the forest he expresses his mournful emotions to each and every object of the forest that he sees before him. Kalidasa makes the hero of the play to perceive an image of the heroine in the various objects of nature. So, Pururava finds immense similarities of his beloved in many of these objects and suspects them as the disguised form of Urvasi and finally rescued his beloved in the form of a creeper. Thus, in this play nature plays a dominant place. These ultimately ponder Kalidasa's knowledge and affiliation towards natural environment. Abhijnanasakuntalam, by almost universal consent, is regarded as the best of all Sanskrit dramas. That the Indian tradition regards it so is clear from the first half of the floating subhashita 'kavyeshunatakamramyam, tatraramyashakuntla.' The whole play is set in the lap of nature through which the great playwright spreads the importance of nature or environment in human life. In Kalidasa, the eight Gods of environment are established in only one form of Lord Shiva :

'Eight forms has Shiva, lord of all and king:

And these are water, first created thing;

And fire, which speeds the sacrifice begun;

The priest and time's dividers, moon and sun;

The all embracing ether, path of sound;

The earth, wherein all seeds of life are found;

And air, the breath of life may he draw near;

Revealed in these, and bless those gathered here' - Abhijnanasakuntalam, 1|1

Except the fifth act of the play almost all the acts have their settings admits nature where we find a perfect harmony between man and nature in a most appreciating and unique manner. The action of the play moves out of green world of nature, set apart and centering round the heroine who is presented as the lady of nature, into the gilded world of Dushyanta's palace and pleasure-gardens, and finds its resolution in yet another world – a higher world that is inaccessible to ordinary mortals and which partakes of the quality of timelessness because it is presided over by Maricha and Aditi, whose origins are before the world ever was; a world that is the creation of art to be held against the insistent, pushing realities and pressures of the actual world. The poet's immortal creation, the drama of the signet ring i.e. Abhijnanasakuntalam begins with and ends in tapovana. In the first act the penance-grove belongs to the earth and in the seventh act it is of heaven. Kalidasa shows that one must remain with and in nature, and must not forget the natural laws. A man can reach his ideal only by having an intimate relation with nature. He should not consider himself separate and severed from nature of which he is only a portion. He has to breath air, drink water, eat the grains, see the light, smell the odour and has to derive all benefits from nature. These soil, food, drink etc. are not at all inanimate objects but they are manifestations of one single ultimate conscious Being from which has also evolved this particular human being. In the fourth act of this drama, we see to what extent the separation of a human being from a forest can be pitiful and heart-rending. It is difficult to find a parallel to the intimacy between man and nature as exemplified in this act. In Kalidasa's portrayal of Nature, everywhere she is full of life. According to Kalidasa Nature is very close to man. An apt illustration of this can be noticed in this act. There the environment of the hermitage is itself a living character. As an effort to console Shakuntala who is in mental distress, imagining her forthcoming separation

with the hermitage, at the time of her journey to her husband's place, her friend Priyamvada says:

“It is not that our friend alone is grieved at the separation from the penance grove. Just behold the (troubled) condition of the penance-wood whose separation from you is impending. The deer has dribbled down the mouthful of Kushagrass, the pea-fowls have given up their dancing; creepers with their brown leafage falling, are shedding tears, as it were.”

The event of asking for the farewell-wishes of the hermitage for his dear daughter Shakuntala, by Kanva is quite extra-ordinary. On the eve of the departure, the great sage addresses the trees of the hermitage aloud and says “Ye neighbouring trees of the penance grove! She, who never drank water without watering your roots or who despite having a liking for ornaments never tore even single foliage of any tree and whose joy was boundless when every flower that blossomed in your branches, has to start for her husband's place today. All of you please give permission to her.” An invisible answer descended from the sky in reply ‘शिवश्च पन्थाः’ (शाकु ४-२२) ‘Let the journey of Shakuntala be auspicious. Let the ponds on the wayside adorn blossoming lotuses and look captivating, let the trees give a shadow for preventing the hot sun. Let the dust on the roads be as soft as the lotus – pollens and may it have gentle and favourable breeze.’ In that very instant a cuckoo sings out and hearing that, disciple of the sage says that it is a propitious sign to hear a cuckoo sing of the eve any journey. This is as if the entire hermitage is feeling the pain of the imminent separation from Shakuntala. The kinship of Shakuntala with the flora and fauna of the hermitage reveals a loving and tender heart and thus establishes the heroine's worthiness to be the queen of a sovereign.

Kalidasa was a poet of beauty. Nothing beautiful escaped from his eyes. In his writings, beauty is not for beauty's sake alone, beauty is created for life. It is for this reason that his works display an effective combination of beauty with the life-force.

Reference Books:

- (1) Bose A.C., ‘Hymns from Vedas’, London, 1965
- (2) Dave P.C., Dave S.J., eds :Malavikagnimitram, SarasvatiPustakBhandar, Ahmedabad, 1994-95

- (3) Edgren A.H., Chandra Ramesh (ed) :Abhijnanashakuntalam, Global Vision Publishing House, Delhi, 2004
- (4) Jain Jaykumar, Manusmriti, SahityaBhandar, Meerut, 1988
- (5) Kale M.R., 'The Meghaduta of Kalidasa', MotilalBanarasidas Pub, Delhi, rep. 2011
- (6) Kale M.R., 'The Raghuvamsa of Kalidasa', MotilalBanarasidas Pub, Delhi, rep. 1997
- (7) Maxmuller F.: 'Sacred Books of the East' (Vol-2) MotilalBanarasidas.
- (8) Radhakrishnan S, The Principal Upanishads, London, 1953
- (9) Rajan Chandra, 'The complete works of Kalidasa' Sahitya Akademi, 1977
- (10) Ralph T. H. Griffith, 'The Hymns of the Rigveda', The Chowkhamba Sanskrit Series office, Varanasi, 1971
- (11) Unni N. P., Ed. Ritusamharam, New Bharatiya Book Corporation, Delhi, 2014
- (12) UpadhyayaBaldeva, Purana – Vimarsh, ChowkhambaVidhyabhawan, Varanasi, 1987

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.